

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

МАТЕРІАЛИ

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ»,
присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана**

(14 травня 2021 року)

Харків – 2021

УДК 94 (477)
ББ 63.3 (4Укр)46
Х65

*Затверджено Вченою Радою історичного факультету
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
Протокол № 9 від 26.04. 2021 року*

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. – Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. – 219 с.

Редакційна колегія:

Гончарова О. С., канд. іст. наук, доцент, зав. кафедри історії України
Луценко М. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України
Єгоршина О. О., ст. лаборант кафедри історії України

Збірник складено з тез доповідей, виголошених 14 травня 2021 р. під час роботи Всеукраїнської наукової конференції «Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Тематика статей презентує широкий спектр актуальних питань із життя, політичної, дипломатичної діяльності видатного гетьмана – Богдана Хмельницького та козацького руху на теренах України.

Видання розраховане на науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Тексти подаються в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

©Автори публікацій, 2021
© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2021

ЗМІСТ

Brahina T., Brahin Y. Батулина Ю.С.	The memorialization of B. Khmelnytsky by means of fine arts in XIX century Основні підсумки політики Богдана Хмельницького.....	5 7
Бутова Є. М.	Концепції державного устрою під керівництвом Богдана Хмельницького.....	10
Гак О. М.	Дипломатична стратегія Богдана Хмельницького.....	16
Гончарова О.С.	Молдавський вектор зовнішньої політики української козацької держави 1648-1657 років...	19
Горпинко О. С.	Веб-музей «Українське козацтво у творах живопису та графіки».....	28
Дьякова О. В., Жилін С. В. Євсєєв С.Є.	Висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасному освітньому процесі..... Історіографія кінця XIX – початку XX ст. про тюркські корені козацтва.....	37 42
Євсєєв С.Є., Іващенко М.В. Журавльов Ю.В.	Благодійна діяльність української козацької старшини середини XVII–XVIII ст..... Громадська наукова організація «Харківський науково-дослідний інститут українознавства та козацтва»: двадцять років наукової та громадської діяльності.....	49 53
Кіпенський А. В.	Академія військово-історичних наук і козацтва: сім років громадської діяльності задля майбутнього.....	63
Кошкіна О. І. Курилко Д. Г.	Повсякденний побут жінок у козацькій Україні... Причини Української національної революції XVII ст.....	72 75
Лапченко А. С.	Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній українській історіографії.....	78
Лисюк Н. В.	«Тії слави козацької повік не забудем!»: козацька тематика в творчості Т. Г. Шевченка....	81
Луценко М.В.	Державотворчі процеси в політиці Богдана Хмельницького.....	90
Лялюк І. М.	Постать гетьмана Івана Мазепи та оцінка його діяльності в поемі Дж. Г. Байрона «Мазепа».....	95
Мартінова І.С.	Османський вектор зовнішньої політика Б. Хмельницького в сучасній українській історіографії.....	103
Микитюк С.О.	Особливості організації чумацького промислу	

	на території України.....	111
Олійник О. М.,	Вплив козацького права на правову систему	
Олійник М. М.	українських земель доби Хмельниччини.....	117
Омельченко В.О.	Еволюція української еліти в ході Національно-визвольної революції 1648-1676 рр.....	126
Охрімович А.	Петро Могила як представник духовної еліти та його внесок у зміцнення політичної культури в Україні.....	135
Павліченко О. О.	Б. Хмельницький у державотворчій теорії В. К. Липинського.....	142
Перепелиця В.О.	Українська старшина періоду гетьманування Івана Виговського.....	146
Спасьонова А. С.	Українська національна революція середини XVII ст.: причини та основні етапи.....	154
Стешенко Н. Л.,	Трансформації державного устрою	
Стешенко О. В.,	Гетьманщини у другій половині XVII ст.....	
Дьякова О. В.	159
Тарасенко О.А.	Конституція П. Орлика як вияв політико-культурних орієнтацій козацької еліти.....	169
Татаринов Д. О.	Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення.....	178
Хіляй В. В.	Заснування православних монастирів на Слобожанщині.....	188
Чеботова Т. О.	Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича.....	195
Черепанова М. В.	Запорозьке, донське й слобідське козацтво в Придонців'ї у XVI – на початку XVIII століть....	203
Чернікова І.В.	Іллінська церква у с. Суботові – пам'ятка архітектури	211
Шнайдер В.В.	Козацьке самоврядування в Україні.....	216

Brahina T.

candidate of philosophical sciences, associated professor,
department of Culturology
Kharkiv State Academy of Culture

Brahin Y.

candidate of cultural studies, associated professor,
department of Culture, sport and tourism
Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture

THE MEMORIALIZATION OF B. KHMELNYTSKY BY MEANS OF FINE ARTS IN XIX CENTURY

The theme of the liberation war in Ukraine in the middle of the seventeenth century and the figure of its charismatic leader Hetman Bohdan Khmelnytsky – in ambiguous interpretations of his activities and heritage – is one of the central themes of fine arts. In the 19th century during the intensification of the processes of nation-building grew interest to the person of the creator of the Ukrainian state B. Khmelnytsky.

Bohdan Khmelnytsky is the most famous Ukrainian politician of the XVII century, his activity had a huge impact on the European history of the time. So it is not surprising that personality of hetman had attracted the attention of artists both in Ukraine and abroad for many years.

Mikhail Mikeshin is a well-known designer of monuments to the Millennium of Russia in Novgorod and Catherine II in St. Petersburg. In 1863 he proposed a project of a statue of Bohdan Khmelnytsky, which was installed near the Kyiv Cathedral of St. Sophia. It was the year of the Polish uprising.

Mikeshin's intention was to combine Russian imperialism with Ukrainian militant nationalism - Khmelnytsky held a sword directed to the east in defense of Russia. Khmelnytsky's horse teares the chains and tramples the defeated enemies: a Polish lord, a Catholic priest and a Jewish mercenary. The representatives of Khmelnytsky's allies are in front of the rider: Russian, Belarussian, Galician and Ukrainian laymen next to a sitting Ukrainian kobzar.

The design was controversial on many respects. Due to the lack of funding and concerns about the escalation of ethnic tension, the administration of Tsar Alexander II forced Mikeshin to remove images of allies and antagonists from the final version of monument. The sculptor also deleted the inscription «United, Indivisible Russia - Hetman Bohdan Khmelnytsky» and the names of Ukrainian Cossack heroes.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

The monument, which was installed in 1888, had only a rider with a short inscription. However, Mikeschin's early blueprint offered a portrait of Khmelnytsky as a deeply controversial figure. Prominent Ukrainophiles, and not only ethnic minorities, had the reason to oppose the worship of the hetman.

As Frank Sisyn pointed out, «the controversy over the monument reflected both disagreement about man and his goals, as well as a desire to confer an image, which has been graced from 1648 to the present day». Although Mikeschin intended to present a vision of united Russia, the inclusion of multiple national and religious symbols in the original project testifies to Khmelnytsky's involvement in competing political narratives. From the point of view of Poles, Jews, Russians and Ukrainians, who were the competing parties of the Cossack uprising of 1648, Hetman could be presented either as a hero or as a villain [2].

T. Shevchenko turned to the artistic interpretation of Khmelnytsky's image. In 1844-1845 T. Shevchenko created an etching series «The Picturesque Ukraine». The first etching of the series is «The Gifts in Chigirin». It is very typical situation with the name, which in the original version soundsheaded as Gifts to Bogdan and the Ukrainian people». The name had to be changed from review of censorship.

The picture shows the visit of three ambassadors: from Constantinople, Warsaw and Moscow to the pond Bohdan Khmelnytsky. In the center of the composition themselves gifts that seem to divide the figures of Moscow and Turkish envoys. Both elderly and experienced people, who try not to show their emotions, so the first - sits, and the second – stands. Polish, younger, sitting on a bench behind, and sideways, in the shade, squeezes the pipe in his mouth [1].

T. Shevchenko created two full-scale watercolors of « The Bogdan's ruins» and «The Bogdan's church» during the visit to Subotiv. These works are dominated by the spirit of light elegiac sadness, which can be traced in the compositional decisions of landscapes. In the close-up of the Bogdan's Church, which presents the specificity of architectural structure, the artist confers a feeling of loneliness and pity. Thus in the fine arts of XIX century the person of Ukrainian Hetman and his charisma came to being as an object of memorialization.

References:

1. Korniev A. Yu. Postat B. Khmelnytskoho V Ukrainському Zhyvopysi XIX Stolittia. Visnyk KhDADM. 2014. 3. S. 51-55 [In Ukrainian].
2. Stories of Khmelnytsky: competing literary legacies of the 1648 Ukrainian Cossack uprising / edited by Amelia M. Glaser. Stanford University Press Stanford. 2015. 293 p.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Батулина Ю.С.

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня, гр. 31 ДОМТ
Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ПОЛІТИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Науковий керівник: канд. іст. наук **Бондар Н. О.**

Зовнішня політика:

- Першою дипломатичною перемогою гетьманського уряду був союз з кримськими татарами;
- На Переяславській раді гетьман та його оточення склали присягу російському цареві;
- Проект договору під назвою - Березневі статті;
- У 1654 р. Богдан Хмельницький починає оминати царя в зовнішній політиці: були вислані посольства до Туреччини і до Кримського хана;
- У 1655 гетьман підписав військову конвенцію зі Швецією, готувався українсько-шведсько-угорський договір;
- Переяславська угода 1654 рік ;
- Б. Хмельницький, який прийняв протекторат України, минаючи Москву;
- У 1656 був підписаний мирний договір посередництвом Австрії, між Москвою і Польщею;
- Московсько-польський мир порушував усі найважливіші інтереси України; він в одну мить перекреслював великодержавні плани гетьмана Б. Хмельницького;
- Коаліція держав;

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

- «трактат вічної приязні» між гетьманом Б. Хмельницьким та князем Ракочі;
- Увійшовши до складу Московської держави, Україна змінила вісь експансії Російської імперії;
- Зовнішня політика Богдана Хмельницького була багатогранною, він сподівався здобути для своєї держави якнайкращі умови розвитку. Цей діяч відродив українську державність і це його головна заслуга;
- Восени 1648 р. козаки здобули блискучі перемоги над польськими військами під Пилявцями, Львовом, Замостьєм, що заставило польський уряд піти на переговори. Українсько-польські переговори проходили в січні 1649 р. у Переяславі;
- 25 лютого 1649 р. з Польщею було укладене перемир'я, відповідно з яким повстанці добилися визнання де-факто автономії України;

Внутрішня політика:

- Держава отримала офіційну назву "Військо Запорізьке";
- Столицею держави стало м. Чигирин;
- Верховним органом влади вважали генеральну військову раду, в роботі якої могли брати участь козаки, представники інших прошарків населення;
- Полкова влада: полковник, писар, обозний, суддя, два осавули. Тут також діяла полкова канцелярія;
- Держави була поділена на 16 полкових терито-ріально-адміністративних одиниць;
- Весною у 1650 році завершення нового державного устрою;
- В основу адміністративного ладу була покладена структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки і сотні;
- Своєрідним гарантом розбудови Української держави стала національна армія.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Література:

1. Воронянський А. В. История Украины: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Харьков.: Парус, 2011. 592 с.
2. Воронянський О. В. Еволюція системи державної влади в сучасній Україні в контексті концепції патронально-клієнтарних відносин. *Державне будівництво*. 2012. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_1_6.
3. Воронянський О. В. Концепт національного суверенітету як принцип реалізації політичних прав нації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2011. №. 9. С. 255-260.
4. Воронянський О. В. Роль національного суверенітету в легітимації державної влади. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. №. 2. С. 216-221.
5. Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Бутова Є. М.

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня, гр. 31 ДОМТ
Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка

КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Науковий керівник: канд. іст. наук, проф. **Воронянський О. В.**

Повстання українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького було визначною подією в історії України. Це стало боротьбою за незалежність та за можливість звільнитися від чужоземного гніту і багаторічного пригнічення зі сторони інших націй та країн.

В українських політичних колах того часу були різні концепції нового державного устрою України. Серед православної шляхти й вищого духовенства популярною була ідея двовладдя, тобто митрополита київського й гетьмана Війська Запорізького. Загальновизнаним керівником українського народу тоді був Зіновій-Богдан Хмельницький. Його батьки були українськими православними шляхтичами, взагалі, це був добре освічений чоловік, який обіймав високі посади у реєстровому війську, був відомий своїми військовими та дипломатичними здібностями. Його історична заслуга полягає в тому, що він піднявся до розуміння потреб України, українського народу, усіх його верств і на початку 1648 р. очолив війну за визволення України.

Необхідність створення української державності та умов, що сприяли б цьому завданню, виявилися на початку національно-визвольної війни. Тривалий час український народ не мав власної національної держави, що було

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

унікальним явищем – коли б організований у класове суспільство народ був позбавлений національної державності. Щоб усунути загрозу зникнення українського народу як етнічної спільності, було поставлено завдання – створити і зміцнити державне національне утворення.

Що ж стало причиною початку національно-визвольної війни? З-поміж основних причин можна виділити наступні: селянство було незадоволене покріпаченням, а дрібна шляхта та козацтво були незадоволені своїм становищем; аристократи були надто свавільними; також були утиски православних; і, зрештою, відсутність власної державності, обмеження українців у правах, проголошення їхньої неповноцінності, асиміляційні процеси. Однак, у Богдана Хмельницького були і суб'єктивні причини – особиста образа і бажання помститися за розорений польськими панами хутір Суботів та збезчещену сім'ю самого Богдана Хмельницького.

Проте, для успішного початку національно-визвольної революції саме в середині XVII ст. склались й об'єктивні умови. По-перше, козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. дали українському народові значний військовий досвід, піднесли його національну самосвідомість, психологічно налаштували на переможну війну. По-друге, існування Запорізької Січі, розширення її впливу створювало основу для розбудови в майбутньому повноцінної Української держави. По-третє, на цей період припадає ослаблення королівської влади. Зміцнення великого феодалного землеволодіння зумовило відцентрові тенденції у Речі Посполитій.

Тобто до 1648 р. в Україні сформувалося досить багато серйозних суперечностей, вирішення яких було можливо лише силовими методами. За характером це була національно-визвольна, антифеодална боротьба українського народу, в якій значну роль відігравало і релігійне протистояння двох конфесій.

Здобуті перемоги та дії розісланих Б. Хмельницьким козацьких підрозділів відіграли вирішальну роль у переростанні козацького повстання в

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

національній революції, складовою якої стала селянська війна (червень 1648 – червень 1652). Формувалися сотні загонів, що повели боротьбу проти польського панування та соціального утиску. Протиборство сторін відзначалося жорстокістю, жертвами якої 1648 стали десятки тисяч осіб. Розгромивши 21–23 вересня поляків під Пилявцями, Б. Хмельницький виступив у похід, сподіваючись, що новообраний польський король визнає за Україною статус рівноправного з Польщею та Литвою суб'єкта федеративної Речі Посполитої. На середину листопада завершилося визволення етнічної української території, де інтенсивно формувалися державні інституції. Однак замість того, щоб закріпитися на західних рубежах, гетьман і старшини уклали 21 листопада 1648 із польським королем Яном II Казимиром Ваза перемир'я, унаслідок якого армію було відведено на схід за умовну лінію р. Горинь – м. Кам'янець.

Переосмисливши результати боротьби, Б. Хмельницький узимку 1649 сформулював державну ідею, що передбачала розрив із Річчю Посполитою й утворення незалежної соборної України. Відбулося зміцнення прерогатив гетьманської влади; у пошуку військової допомоги уряд вів переговори з Росією, Кримським ханатом, Османською імперією та Трансильванським князівством. Щоб не допустити розв'язання громадян. війни, гетьман проводив виважену соціально-економічну політику. Здійснив реорганізацію адміністративно-територіального устрою, реформував Запорозьку Січ, зміцнив міжнародне становище держави. Щоб отримати військову допомогу, обіцяв володарям Росії і Османської імперії прийняти їхню протекцію.

Після укладення не вигідного для козацтва України Білоцерківського договору 28 вересня 1651 населення повело боротьбу проти реалізації його умов. Б. Хмельницький перейшов у наступ і в битві під містечком Батіг 1–2 червня травня 1652 розгромив польське військо. Унаслідок повстання звільнилися терени Брацлавщини і Чернігівщини. Козацька Україна виборола незалежність. Тут селянська війна завершилася визнанням із боку уряду

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

головніших соціально-економічних завоювань поспільства. Національно-визвольна боротьба зазнала тут остаточної поразки. Так стався трагічний за наслідками поділ України на 2 частини: меншу, де внаслідок революції боротьби утворилася Українська держава, і більшу, що продовжувала залишатися у складі Речі Посполитої.

Здобувши перемогу, Б. Хмельницький не скористався нею для визволення західноукраїнського регіону. Відступивши 23 червня 1652 з-під Кам'янця, розпочав переговори з Варшавою про визнання Української держави, що завершилися провалом. Тим часом дедалі відчутнішими ставали негативні наслідки тривалої боротьби. Були зруйновані сотні поселень, а тому занепадали сільське господарство, ремесла, промисли, мануфактурне виробництво і торгівля. Воєнні дії, голод, епідемії, захоплення татарами ясиру та міграційні процеси призвели до зменшення населення більш ніж на 40 % і вдвічі – чисельності війська. У пошуках виходу із ситуації поживалися переговори з Москвою щодо прийняття протекції російського царя Олексія Михайловича, і 11 жовтня 1653 Земський собор ухвалив відповідне рішення. Наслідки Жванецької кампанії виявилися для козацької України катастрофічними: укладена 15 грудня 1653 польсько-кримська угода не передбачала визнання її як держави. За таких обставин 18 січня 1654 Переяславська рада ухвалила прийняти протекцію царя. Договір 1654 з Росією зберігав внутрішній суверенітет козацької України і частково обмежував зовнішній.

Цей крок української еліти не поліпшив зовнішньополітичного становища держави. Річ Посполита і Кримський ханат уклали військово-політичний союз. Виникла загроза війни на два фронти. Російський уряд, зайнятий військовими діями в Білорусі та Прибалтиці, вчасно не надав Б. Хмельницькому військової допомоги. Проводячи незалежну зовнішню політику, Б. Хмельницький рішуче протидівав спробам Москви запровадити воєводське управління і взяти під контроль збір податків. Відчуваючи наближення смерті, він передав владу

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

синові Юрію, що засвідчило запровадження монархічної форми правління. Регентом при ньому було призначено І. Виговського.

В останні роки свого життя Хмельницький намагався приєднати до України західні землі. В цьому йому допомагав шведський король, який виконуючи свої зобов'язання захопив більшу частину Польщі.

Величезна історична заслуга Хмельницького полягає в тому, що він обрав єдиний вірний шлях до незалежності у вигляді соціального компромісу. Він проводив гнучку політику: визнавав соціально-економічні вимоги селян, але не відмовлявся й від захисту інтересів старшината і шляхти.

Взагалі, оцінюючи історичні виступи наших давніх нащадків можна сказати, що Українська держава відбулася, але в зародковому стані: справжньої державності в неї не було, а була часткова, сильно обмежена автономія. Умови договорів царська влада постійно не виконувала і весь час намагалась переписати їх у власну користь. Наступні гетьмани хоча якось відстоювали незалежність, але регулярно згоджувалось на переоформлення міждержавних угод в гірший для нас бік.

Але треба пам'ятати, що саме Б. Хмельницький підняв свій народ з вікового занепаду і наклав відбиток свого творчого духа на всю наступну українську історію. Після смерті Б. Хмельницького в Україні настали тяжкі часи, які тривали багато років. Дослідники називають цей період руїною, анархією, міжусобицями, хитаннями, ярмарком самолюбства. З втратою вождя, здатного об'єднати і повести за собою до спільної мети увесь народ, всі його верстви, процес політичної та економічної модернізації був загальмований. Посилюється боротьба за владу між старшинськими угрупованнями.

Література:

1. Воронянский А. В. История Украины: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Харьков.: Парус, 2011. 592 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

2. Воронянський О. В. Еволюція системи державної влади в сучасній Україні в контексті концепції патронально-клієнтарних відносин. *Державне будівництво*. 2012. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_1_6.

3. Воронянський О. В. Концепт національного суверенітету як принцип реалізації політичних прав нації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2011. №. 9. С. 255-260.

4. Воронянський О. В. Роль національного суверенітету в легітимації державної влади. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. №. 2. С. 216-221.

5. Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.

Гак О. М.

здобувач вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня, гр. 31 ДОМТ
Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка

ДИПЛОМАТИЧНА СТРАТЕГІЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Науковий керівник: канд. іст. наук **Бондар Н.О.**

Підіймаючи повстання проти польського панування, Богдан Хмельницький розумів, що без допомоги зовнішніх сил він не обійдеться, тож велика увага приділялася зовнішній політиці. Першою дипломатичною перемогою гетьманського уряду був союз із кримськими татарами., але історія показала його ненадійність.

Гетьманській державі з власним адміністративним устроєм та державним апаратом потрібен був монарх, який зміг би забезпечити новосформованому суспільству законність і захист. Таким покровителем і захисником міг стати Турецький султан. Це, по суті, було дуже вигідним варіантом, оскільки прямого сусідства з Гетьманщиною не було, значить відкрито втручатися у внутрішні справи держави було не можливо, а авторитет турецького султана вплинув би на бажання поляків завоювати наші землі. Тож у 1651 році, після обміну посольствами, Оттоманська Порта формально прийняла своїми васалами гетьмана та Військо Запорізьке на таких же умовах, що й Молдову, Крим та Валахію. І все б нічого, але через ненависть українців до «бусурманів» та внутрішні зміни в самій Порті ця угода так і лишилась нездійсненою.

Значно популярнішим кандидатом на роль покровителя був єдиновірний російський цар. Хмельницький просив про допомогу в ім'я православної віри

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

ще на початку повстання, але навчений недавньою війною з Польщею, в якій московити зазнали величезних втрат, цар вирішив почекати, доки сторони виснажаться. Чекання те невідомо скільки б продовжилося, якби не погроза українців віддати перевагу оттоманському варіанту(1653 р.). Тоді Олексій Михайлович скликав Земський собор, на якому було вирішено, що «заради православної віри й святої церкви Божої государеві слід прийняти їх під свою високу руку». Приймаючи це рішення, московити сподівалися відібрати деякі захоплені Польщею землі і взагалі розширити свій вплив. На Переяславській раді гетьман та його оточення склали присягу російському цареві, і була та присяга не двосторонньою, як прийнято за польською традицією, бо «цар своїм холопам не присягає».

Вже наступного дня готується проект договору. За даними Москви, там було 23 статті. З цих 23 пунктів лишається 11, що й отримали назву Березневі статті.

Розміщення в Києві та інших українських містах московських залог та втручання царських чиновників у фінансові справи українців одразу занепокоїло козаків. Ворожнеча між союзниками розгорілася ще й в щойно завойованій Білорусі, де населення бажало присягати не царю, а гетьману. Ця ситуація ледь не дійшла до відкритої війни, і московитам знадобився деякий час, щоб витіснити козаків з цієї території.

Розуміючи ненадійність північного сусіда, з 1654 р. Богдан Хмельницький починає оминати царя в зовнішній політиці: були вислані посольства до Туреччини і до Кримського хана, але останній навіть прийняти його не захотів через те, що українці пішли на союз з росіянами – найбільшими ворогами Криму. В той же час, у вересні 1655р. Турецький султан присягає на вірність українцям. У 1655 гетьман підписав військову конвенцію зі Швецією, готувався українсько-шведсько-угорський договір.

Останньою краплею, на мою думку, для Хмельницького стало те, що на російсько-польських переговорах у Вільнюсі було поділено Україну, а козацьку

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

делегацію на переговори навіть не допустили. Гетьман звинуватив царя у зраді. Ця та інші невдачі (поразка українсько-семигородського походу, повстання козаків проти Хмельницького) підкосили здоров'я гетьмана, 6 серпня 1657 року Хмельницький помирає.

Зовнішня політика Богдана Хмельницького була багатогранною, він сподівався здобути для своєї держави якнайкращі умови розвитку. Цей діяч відродив українську державність і це його головна заслуга.

Література:

1. Воронянський А. В. История Украины: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Харьков.: Парус, 2011. 592 с.
2. Воронянський О. В. Еволюція системи державної влади в сучасній Україні в контексті концепції патронально-клієнтарних відносин. *Державне будівництво*. 2012. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_1_6.
3. Воронянський О. В. Концепт національного суверенітету як принцип реалізації політичних прав нації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2011. № 9. С. 255-260.
4. Воронянський О. В. Роль національного суверенітету в легітимації державної влади. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. № 2. С. 216-221.
5. Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.

Гончарова О.С.

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри історії України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С.Сковороди

МОЛДАВСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1648-1657 РОКІВ

У середині XVII ст. на арену суспільно-політичного життя Південно-Східної Європи виступила особа, яка нікому раніше не була відома. Це Богдан Хмельницький. Очолена ним національно-визвольна війна українського народу за своє визволення з під влади Речі Посполитої справила значний вплив на розвиток багатьох країн. Менше ніж за десять років Гетьманові вдалося вивести державу з небуття й встановити дипломатичні стосунки з Кримом, Туреччиною, Московським князівством, Семигороддям, Швецією, Бранденбургом. Значне місце в системі міжнародних відносин козацької держави відводилось й Молдавії, яка була васалом Османської імперії, безпосередньо межувала з новоутвореною Українською козацькою державою, а отже могла бути потенційним союзником чи ворогом.

Національно-визвольній війні та постаті самого Богдана Хмельницького присвячено багато праць як українських, так і зарубіжних науковців. Вагомий внесок у висвітлення проблеми зробили М. Костомаров [6], І. Крип'якевич [7], В. Смолій, В. Степанков [10]. Міжнародні аспекти національно-визвольної війни знайшли відображення в працях В. Верстюка [2], А. Герасимовича [3], В. Голобуцького [4], А. Зякуна [5], Т. Чухліба [11]. Окремі аспекти взаємин козацької держави з Молдавією розкриваються в роботі Е. Байдауса [1]. Не зважаючи на досить ґрунтовне дослідження національно-визвольної боротьби українського народу 1648-1657 рр. та її зовнішньополітичного аспекту

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

відносини Війська Запорозького з Молдавію потребують більш детального вивчення.

Починаючи з 1648 р. Богдан Хмельницький робив спроби, через посередництво турецького султана Мехмеда IV, схилити на свій бік васала Османської імперії Василя Лупула до встановлення добросусідських відносин з Україною. Проте останній весь час ухилявся від цієї пропозиції. У складній міжнародній обстановці, у якій опинилась козацька держава в 1650 р., Богдан Хмельницький змушений був прийняти пропозицію калги Крим-Гірея вчинити похід на Молдавію [6, с. 43]. Приводом для походу була помста молдавському господарю за його напад на кримських татар 1649 року. Причиною долучення Богдана Хмельницького до цього походу було бажання позбавити Річ Посполиту важливого союзника, території якого безпосередньо межували з козацькими. Деякі дослідники вказують ще й на те, що у контексті молдавської політики Хмельницький проводив ідею утвердження нової української династії від пануючого дому молдавського господаря Василя Лупула. Зокрема В. Потульницький зазначає, що на той час існували лише дві країни з православною законною династією, які могли, б дати династичну легітимність новій східнохристиянській державі – Війську Запорозькому. Це – Молдавія та Московія [9, с. 8]. Найбільш ймовірно реалізувати цей план можна було саме за рахунок Молдавії.

У середині серпня 1650 р. Богдан Хмельницький стояв під Уманню. Тут гетьман збирав свої війська й чекав на підхід орди з ханом Крим-Гіреєм III. На початку вересня 1650 р. близько 30 тис. українських і 30 тис. татарських вояків переправилися в околицях м. Ямпіль через р. Дністер. Залишивши тут 2 полки, гетьман став табором біля р. Владник, а Крим-Гірей – на Цецорському полі (с. Цецори поблизу м. Ясси, на березі р. Прут, притоці Дунаю; нині в Румунії). Передові підрозділи українців і татар оволоділи Яссами [4, с. 217]. Молдавський господар В. Лупу вимушений був укласти договір про політичний союз з Українською козацькою державою, що передбачав військово-політичну

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

підтримку Молдавією козацької України у її боротьбі з Польщею та згоду господаря на шлюб доньки Розанди зі старшим сином Б. Хмельницького – Тимошем [6, с. 43]. Це б дало змогу породичатися з впливовою родиною Радзивіллів (старша дочка В. Лупула була одружена з Я. Радзивіллом) і тим самим убезпечити північні кордони Гетьманщини від нападів з боку Литви [2, с. 151]. Спроба гетьмана породичатися з князівським родом Молдавії мала на меті підняти свій рід до монархічного. Окрім того, шлюбом сина з Роксандою гетьман піднімав міжнародний авторитет Української держави, зміцнював позиції України в Подунав'ї та на Балканах, врешті позбавляв Річ Посполиту її союзника. Гетьман хотів, щоб Тиміш Хмельницький або його майбутні сини (саме вони були б цілком визнаними «принцями крові») панували у Молдавії, Василю Лупу планувалося віддати трансільванський престол, а у Валахії посадити майбутнього зятя (одну із своїх дочок гетьман хотів віддати за Михайла – родича Лупу, сина одного з валаських господарів) [8, с. 22].

23 жовтня до Чигирини приїхали представники молдавського господаря Василя Лупу – сучавський митрополит і Чеголя Спатар, які, очевидно, обговорювали питання майбутнього шлюбу Тимоша та Розанди. 28 жовтня Богдан Хмельницький відпустив до Ясс молдавських послів, з котрими домовився про термін весілля: у третю неділю після Різдва Христового, тобто 18 січня 1651 р. Польська дипломатія виявила надзвичайну активність, щоб не допустити можливого українсько-молдавського союзу, зокрема було відправлено посольство до Стамбула, щоб умовити султана не підтримувати Богдана Хмельницького і заборонити шлюб його сина з Розандою. Султан і хан насторожено сприйняли перспективу зростання ролі України в цьому регіоні [10, с. 141]. Василь Лупу не міг не враховувати всіх цих небезпек і після відходу союзників з Молдавії всіляко затягував реалізацію пункту договору про весілля, тим більше, що на руку й серце красуні Розанди претендували такі магнати Речі Посполитої, як брацлавський воєвода Петро Потоцький, князь Данило Вишневецький, навіть сам польний гетьман коронний Марцін

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Калиновський. Коронний гетьман М. Калиновський послав Василеві Лупу допомогу, тиснув по дипломатичних каналах на Богдана Хмельницького. Тож молдавський господар продовжував, посиляючись на можливі перепони з боку турецького султана і на несприятливі обставини, затягувати час. Не допомагали й погрози Богдана Хмельницького, який навіть обіцяв стерти молдавського господаря в порошок. В. Лупу чекав, чим закінчиться чергова польсько-українська кампанія.

Оскільки Лупу зволікав час і далі, гетьман вирішив примусити його виконати умови Яського договору. Більшість дослідників вважає, що це рішення Б. Хмельницького було помилковим. Зокрема В. Смолій, В. Степанков зазначають, що гетьман «не врахував належним чином негативних наслідків втручання у розстановку політичних сил у цьому регіоні, що могло швидко перекинути потенційних союзників (Валахію й Трансільванію) у супротивний табір [10, с. 317]. М. Басараб (господар Валахії) та Дьєрдь II Ракоці (князь Трансільванії) вороже поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам. Окрім того, Богдан Хмельницький явно недооцінив підступність і політичний авантюризм молдавського господаря, який також прагнув поширення свого впливу на сусідні країни. Богдан Хмельницький направляє козацький загін до Молдавії. На шляху українських військ, у складі яких був і Тиміш Хмельницький, стояли коронні війська на чолі з М. Калиновським. У ході генеральної битви під Батогом (1-2 червня 1652 р.) польське військо було дощенту розгромлене, а сам Калиновський загинув. Після перемоги, війська Б. Хмельницького обложили Кам'янець-Подільський, оволодіння яким дало б можливість встановити контроль над усією територією Поділля. Хоча облога й затяглася та закінчилася безрезультатно, але шлях на Молдавію було відкрито [1, с. 251]. Богдан Хмельницький тут же послав до Ясс свого представника Іллю Мануйлова з вимогою, щоб В. Лупу врешті погодився на негайний шлюб своєї доньки з Тимошем. Молдавський господар знову був змушений капітулювати і послав свого племінника заручником у Чигирин.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Приблизно тоді ж (15 серпня 1652 р.) він надіслав запрошення на весілля почесним гостям. Тиміш Хмельницький негайно вирушив до молдавської столиці. 29 серпня 1652 р. розпочалися переговори. Вони проходили в напруженій атмосфері, але згодом усе було вирішено у добросусідському дусі, і обидві сторони зійшлися на тому, що довгоочікуване весілля і українсько-молдавський союз підуть на користь обом державам. У серпні 1652 р. відбулося довгоочікуване весілля Тимоша з Розандою [5, с. 267].

Активні дипломатичні дії гетьмана України викликали занепокоєння серед панівних кіл Речі Посполитої, імперії Габсбургів, Трансільванії, Валахії та Кримського ханства. Вони стали підбурювати молдавську опозицію до виступу проти Лупу, що й сталося наприкінці березня 1653 року. Внаслідок державного перевороту молдавський престол посів Георгій Стефан, а Василь Лупу з дружиною і сім'єю мусив тікати з Ясс до Кам'янця-Подільського. Перед цим Лупу встиг направити до Богдана й Тимоша Хмельницьких прохання про допомогу. Богдан Хмельницький прагнув зберегти молдавський престол за В. Лупу. 9 квітня 1653 р., Б. Хмельницький послав молдавському володарю на допомогу 4 полки (8 тис. козаків) під проводом Т. Хмельницького. В. Смолій і В. Степанков вважають, що намір Богдана Хмельницького відновити свого свата на престолі «був серйозною політичною помилкою, оскільки не лише втягнув Україну в гостру конфронтацію з Валахією й Трансільванією, а й підштовхнув їхніх правителів до укладення воєнного союзу з Річчю Посполитою, що різко погіршило міжнародне становище козацької держави. Хмельницький припустився й іншого прорахунку, поставивши на чолі Брацлавського, Кальницького, Корсунського та Уманського полків свого сина Тимофія, який, крім особистої хоробрості, ще не мав достатнього досвіду полководця й вирізнявся надмірним честолюбством, упертістю й запальністю» [10, с. 317].

Спочатку кампанія складалася сприятливо для українських військ. По дорозі до них приєдналися 2 тис. подільських опришків. До корпусу долучився

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

також ногайський мурза Оксакал з невеликим загоном (2000 ординців), яким за участь у поході заплатив Лупу. 1 травня українці розгромили під Яссами 20-тис. молдавсько-трансильванське військо [11, с. 107]. Відновивши владу, В. Лупу вирішив захопити Волощину й схилив до цієї авантюри Т. Хмельницького. Тиміш не дуже дослухався до порад досвідчених українських полковників й вирішив розбити Матія Басараба попри те, що останній пропонував козакам великі гроші за відмову від походу. 11 травня українсько-молдавська армія виступила в похід. Вона нараховувала насамперед 12 тисяч козаків на чолі з Іваном Богуном та Тимошем Носачем і 2 тисячі подільських опришків на чолі з Гречкою; були присутні також молдавські, в т. ч. й німецькі, частини, де зібралося 8 тисяч вояків. Армія перемогла 22 травня під Фокшанами (нині місто в Румунії) підрозділи волохів, але у вирішальній битві 27 травня біля с. Фінти зазнала поразки. Т. Хмельницький змушений був відступити до України [4, с. 212].

У середині липня В. Лупу на молдавському престолі знову потіснив Георгій Стефан, якому допоміг трансильванський князь Дьєрдь II Ракоці. Втративши владу, В. Лупу знову запросив допомоги у Богдана Хмельницького. Гетьман не утримався від нового походу, незважаючи на те, що підтримка Лупу в таких умовах і в такий спосіб консолідує союз проти нього Молдавії, Валахії й Трансильванії, які об'єктивно ставали союзниками Речі Посполитої. Гетьман, певно, вважав, що допомога родичу й збереження українсько-молдавського союзу за сприятливих умов, насамперед у разі успіху воєнного походу, змусять Валахію й Трансильванію переглянути свою зовнішню політику [3, с. 15]. На карту було поставлено дуже багато. Гетьман послав на початку серпня 1653 р. 8-9 тис. вояків з Т. Хмельницьким, котрі близько 16 серпня увійшли до м. Сучава. 21 серпня їх оточило 20-тис. молдавсько-польсько-трансильванське військо. Почалася облога. У місті став гостро відчуватися брак води, провіанту й фуражу. Чисельність війська союзників зросла до 30 тис. осіб. Але козаки, хоч і musiли їсти кінську шкіру, трималися стійко, сподіваючись на допомогу

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

від гетьмана, який дійсно уже вирушив у похід. Попри смерть Т. Хмельницького (близько 12 вересня) українці мужньо відбивали приступи. Щоб запобігти смерті від голоду чи від ударів переважаючих ворожих сил, козаки почали мирні переговори. 9 жовтня вони домоглися угоди про почесну капітуляцію: козакам (їх залишилось понад 4000) гарантувалося не тільки життя, але й вільний вихід із Сучави і повернення в Україну із зброєю, включно з гарматами і прапорами [6, с. 54]. Це й було вчинено. На початку другої декади жовтня зі зброєю в руках і тілом Т. Хмельницького вони вирушили в Україну [7, с. 341]. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення до влади В. Лупу. Порта застерегла гетьмана від втручання у молдавські справи [3, с. 16].

Зі смертю Тимоша Богдан Хмельницький змінив свої плани щодо Молдавії щодо перетворення її на свого союзника. Не зважаючи на це, відносини країни підтримували і надалі. Георгій Стефан намагався встановити добросусідські відносини з гетьманом та залучитися його підтримкою у боротьбі з Кримським ханством та Туреччиною. В липні-серпні 1654 р. в Яссах були проведені переговори з українськими послами Д. Лисовцем та В. Іскрицьким, які завершилися поновленням дипломатичних відносин двох держав [11, с. 112].

Таким чином, головним завданням у ході реалізації молдавського вектору зовнішньої політики було схилити молдавського господаря Василя Лупула до військово-політичного союзу з козаками і відмову князівства від підтримки Речі Посполитої. У разі успішної реалізації плану відкривалися гарні перспективи. Серед них – можливість породичатись з монаршими родинами Європи, зблизитись у відносинах з іншими придунайськими державами, можливість схилити на свій бік володаря Великого Князівства Литовського Януша Радзивіла тощо. Але, на жаль, виконати ці плани вдалося лише частково. Молдавський проект вимагав великого напруження зусиль козацької держави. Якщо козакам спочатку щастило, то в 1653 р. вони зазнають поразки під

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Тарговищем, а в вересні під час облоги Сучави гине син гетьмана Тиміш. Фактично ця подія призвела до того, що гетьман відмовляється від реалізації молдавського проекту і відтепер відносинам з князівством надається другорядне значення.

Література:

1. Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б.Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–1653 гг.). *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII ст.* К., 2000. С. 249-256.
2. Верстюк В. Діяльність Б. Хмельницького по створенню антипольської коаліції в оцінці М. Косьомарова. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2017. Т. 27. С. 146-159.
3. Герасимович А.М., Макаrchук В.С. Маловідомі сторінки дипломатії Богдана Хмельницького. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2008. Вип. 2. С. 8-17.
4. Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648-1654 гг. К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1962. 360 с.
5. Зякун А. І. Західноєвропейська дипломатія та національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства.* К.: Фоліант, 2006. Т. XII. С. 263-269.
6. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький: Іст. нарис: Для сер. та ст. шк. віку / [Упоряд. і передм. В.О.Замлинського]. К.: Веселка, 1992. 93 с.
7. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів : Світ, 1990. 408 с.
8. Мицик Ю. Тиміш та Юрій Хмельницькі. Харків: ПрАТ «ХКФ «Глобус», 2018. 128 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

9. Потульницький В. А. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової. Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 4-20.
10. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). К.: Либідь, 1995. 624 с.
11. Чухліб Т. В. Український гетьманат : проблеми міжнародного утвердження. К. : Наш час, 2007. 156 с.

Горпинко О. С.

учитель історії

Харківська гімназія № 65

ВЕБ-МУЗЕЙ «УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ТВОРАХ ЖИВОПИСУ ТА ГРАФІКИ»

Тема історії українського козацтва не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Викладачі-практики повсякчас опиняються перед проблемою пошуку оптимальних та сучасних форм викладання історії козацтва, які б сприяли не лише засвоєнню нового матеріалу, але й формуванню ціннісних орієнтацій учнів. З огляду на це, проблема доцільності використання навчальних веб-ресурсів у навчально-виховному процесі та в процесі викладання історії козацтва зокрема, набуває особливої актуальності. Зазначимо, що козацька доба в історії України – важливий етап розвитку, що знайшов відображення в творах живопису та графіки. Використання їх в освітньому процесі сприятиме більш глибокому осмисленню історії козацтва на новому – емоційному – рівні. Враховуючи великий об'єм навчального матеріалу та обмежену кількість часу, відведеного для його вивчення, а також пріоритетність упровадження інформаційних технологій в освіту та створення сучасних засобів навчання і виховання, доцільним є створення тематичного веб-сайту-музею та його використання в ході організації навчально-пізнавальної та виховної діяльності. Визначальним у виборі такої форми подачі матеріалу також стало те, що сучасні учні мають підвищений інтерес до комп'ютерних технологій.

Протягом останніх десятиліть, все більше зростає роль використання у навчально-виховному процесі інформаційно- комунікаційних технологій та розроблених на їх основі освітніх веб-ресурсів Інтернет-мережі. Упровадженню

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

веб-технологій у освітній процес присвячені праці українських та закордонних авторів: В. Кучурін [2], М. Легенченко [3], О. Самборська [5], Т. Яшиної [7].

На сучасному етапі розвитку освіти важливим інструментом у діяльності педагога стали навчальні веб-сайти, тобто група веб-сторінок, пов'язаних гіперпосиланнями, інформаційне наповнення яких цілком пов'язано з конкретною навчальною дисципліною або іншим елементом змісту навчання [3, с. 31]. У психолого-педагогічній літературі наводиться кілька класифікацій освітніх сайтів, кожна з яких окремим типом сайтів культурно-освітнього спрямування визначає веб-музей [5, с. 256].

Як свідчить відповідна науково-педагогічна література та веб-ресурси, існують два типи віртуальних музеїв. Перший тип – це інтернет-представництва реально існуючих музеїв. Другий тип – це віртуальні музеї, що були створені та існують виключно в Інтернет-середовищі. Але, незалежно від типу, веб-музей визначають як тип веб-сайту, оптимізований для експозиції музейних матеріалів. Представлені в ньому матеріали можуть бути з будь-яких галузей: від предметів мистецтва та історичних артефактів до віртуальних колекцій та родинних реліквій [7, с. 3-4]. За своєю сутністю такі музеї є базами даних, що містять музейні експонати (фото, аудіо, відеоматеріали тощо) різних напрямків. Спрямування та тематика таких музеїв дуже різноманітна: наука, культура, історія, побут тощо [3, с. 30]. Також слід відзначити, що віртуальні музеї мають значний навчально-виховний потенціал. Вони дають можливість підвищити освітній та культурний рівень зростаючого покоління, сприяти формуванню ціннісних орієнтацій, виховувати повагу до минулого, до надбань свого народу і людства в цілому, стимулювати інтерес до позитивного практичного використання комп'ютерних засобів [7, с. 5-8].

У сучасних умовах інформатизації та комп'ютеризації життя суспільства створити сайт (персональний сайт, сайт-кабінет, веб-музей тощо) та підтримувати його продуктивну роботу має можливість будь-який викладач, навіть із незначним рівнем комп'ютерної підготовки. Для цього існує ряд

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

проектів зі створення сайтів, надається безкоштовна та за оплату інформаційно-технологічна база і реальний ресурс у вигляді електронного простору, модулів, шаблонів, систем управління (наприклад: конструктори веб-сайтів Jimdo, Wix.com, Ucoz.ua) [2].

Єдиних вимог до структури і контенту навчальних веб-сайтів (тим більш веб-музеїв) немає, все залежить від творчості автора, визначеної ним мети та тематики. Проте, у дослідженнях окремих науковців сформульовані деякі вимоги до змісту (відповідність дидактичним принципам науковості, систематичності, наочності, доступності тощо, структурованість інформації і наявність гіперпосилань, використання засобів мультимедіа, актуальність і сучасність змісту), їх дизайну (естетичні вимоги до кольорового й графічного оздоблення сайту, динамічність), вимоги до технічної реалізації й експлуатації освітніх сайтів (функціональність, доступність, високий ступінь інтерактивності, можливість оновлення тощо, урахування потреб реальної категорії користувачів) [5, с. 257].

Створення веб-музею «Українське козацтво у творах живопису та графіки» і його подальше використання у навчально-виховному процесі спрямоване на досягнення наступних цілей: підвищити інформаційну грамотність учнів, ознайомивши з історичним фактом козацької доби; показати історичне значення боротьби українського козацтва з іноземним поневоленням для подальшого процесу державотворення; формувати демократичні та гуманні погляди; сприяти естетичному вихованню учнів, забезпечити моральне виховання учнів, продовжувати формувати такі риси характеру, як: патріотизм, гуманізм, милосердя; виховувати правильне ставлення та любов до історії українського народу.

Відповідно до визначеної мети, опрацьованої літератури та проаналізованих веб-ресурсів було розроблено структуру сайту. Сайт-веб-музей поділяється на розділи (сторінки) та має деревовидну структуру. Веб-

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

музей буде містити такі розділи: головна сторінка, історична довідка, зала живопису, зала графіки, джерела, автор та контакт.

Головна (вітальна) сторінка – це сторінка, на якій буде розміщено вітальні слова для відвідувачів та з якої можливий перехід до будь-якої зали віртуального музею.

На сторінці *«Історична довідка»* буде вміщено коротку довідкову інформація про добу козацтва.

Зала живопису буде починатися зі вступної статті, що стисло характеризуватиме висвітлення козацької теми в творах живопису. Українських живописців завжди цікавила тема козаччини, національно-визвольної війни, історичних постатей, що відіграли вирішальну роль в історії України, це зокрема, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Сагайдачний, Северин Наливайко, Іван Сірко, Семен Палій, Іван Мазепа та ін. На чотирьох сторінках Зали живопису будуть розміщені короткі відомості біографій художників, а також фото їх полотен. Кожна сторінка буде характеризувати певну історичну епоху. Так, перша сторінка буде присвячена живописним роботам періоду козаччини. Одне з найстаріших зображень узагальненого образу козака – це зображення козака Мамаю. Козак Мамай – бродяга-запорожець, воїн і гультьй, жартівник і філософ, бандурист і співак, бабій і одночасно – монах, простакуватий і мудрий чарівник, народний герой, якого знали усі люди на Україні. Його образ можна було зустріти в багатьох хатах поряд із образами святих. Малювали здебільшого на скринях, кахлях, на хатніх дверях, стінах будинків. На підставі тих малюнків, що збереглися, «Козака Мамаю» слід вважати традиційним і повторювальним майже без змін принаймні 200 – 300 років [6]. Найдавніша зі збережених до нашого часу картин датується 1642 р. Козацькі образи яскраво відображені в низці творів іконопису: «Покрова» із с. Дашки на Київщині (кін. 17 ст.), «Покрова» із Свято-Покровської церкви м. Нікополя (копія XIX ст.), «Розп'яття» (кін. 17) та розписах Свято-Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Значну інформативність мають й

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

взірці портретного живопису цього часу: портрет значкового товариша І. Забіли та його дружини (бл. 1713 р.), значкового товариша Василя Гамалії (1750-ті р.) [6].

Друга сторінка буде розповідати про козацьку тематику в творах живопису XIX – початку XX ст. У цей період серед українських живописців до козацької теми зверталися С. Васильківський, О. Сластіон, І. Їжакевич, М. Пимоненко, К. Трутовський, Л. Жемчужников, Т. Шевченко, Ф. Красицький та ін. Образи сильних і мужніх, відданих рідній землі людей досить добре продемонструють картина І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», С. Васильківського «Козацький роз'їзд у степу», «На варті», Ф. Красицького «Гість із Запоріжжя», М. Пимоненка «Прощання козака з дівчиною», А. А. Ждахи. «Ой, коню мій коню» [4, с. 521]. Ці твори вражають проникливістю у суть історичних подій, відзначаються поетичністю, багатством кольорової гами, цілісністю композиційного задуму. С. Васильківський створив портрети Петра Конашевича Сагайдачного, воєводи Адама Киселя, сотника Івана Гонти, а також образи хорунжого, військового писаря, та різні типи козаків. Митець зі знанням справи намалював одяг, зброю козаків, різноманітні військові атрибути. Чимало зробив для популяризації української історії, зокрема, теми українського козацтва О. Г. Сластіон. Його картина «Проводи на січ» зворушує ліризмом, викликає почуття співпричетності.

Третя сторінка характеризує представлення козацької тематики в мистецькому доробку художників Радянської України. На особливу увагу заслуговує цикл картин з історії Запороз. Січі М. Самокиша, присвячений конкретним іменам і подіям, над яким художник наполегливо працював у 1930-ті рр. Найвідоміше його полотно «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким». М. Дерегус – автор серії «Хмельниччина», триптиха «Дума про козака Голоту», «Перебендя», «Тарас Бульба на чолі війська». Офіційна парадність і штучна патетика властиві полотнам, що були виконані

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

викладачами Київського та Харківського художніх ін-тів у межах державної програми відзначення «300-річчя возз'єднання України з Росією», – М. Хмелька «Навіки з Москвою, навіки з російським народом» та О. Хмельницького «Навіки разом». Майстерністю живописного виконання, психологічною виразністю образів гетьмана і його соратників позначена картина І. Задорожного «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському хану свого сина Тимоша» [4, с. 632].

Не залишають поза увагою тему українського козацтва, його трагічну долю і сучасні митці, що й будуть вміщені на четвертій сторінці. 25 років працював над створенням фундаментального полотна «Переселення запорозьких козаків на Кубань» Г. Т. Квашура. Серед сучасних живописців козац. тему наполегливо і концептуально розробляє Ф. Гуменюк, В. Цимбал та ін. [7]

Зала графіки, як і зала живопису, починається зі вступної статті, яка дає загальне уявлення про митців, які на своїх гравюрах відобразили козацькі часи, та їх роботи. Матеріал розподіляється за тим же хронологічним принципом, що й в попередній залі.

На першу сторінку вміщено роботи сучасників подій. Найдавніші зображення козаків знаходимо на печатях, гербах і гравюрах того часу. Одні з перших робіт – гравюри, якими було ілюстровано панегірик ректора Київської братської школи Касіяна, декламований на похороні гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Ці гравюри відтворювали похоронну хоругву з кінним портретом і сюжетами – «Здобуття Кафи запорожцями» і Герб Війська запорозького (козак з мушкетом через плече). А ось мальованого портрета гетьмана Богдана Хмельницького не залишилось. Усі відомі виконано за гравюрою на міді голландця Вільгельма Гондіуса 1651 р. [1, с. 52].

Роботи XIX – початку XX ст. складають другу сторінку. Значним внеском у розвиток і популяризацію козацької теми була творча праця групи художників – вихідців з України – у петербурзьких ілюстрованих журналах, і

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

найбільше – у «Ниві» (М. Ткаченко, М. Зінов'єв, М. Глоба, Г. Крушевський, М. Сергєєв, П. Левченко, М. Кравченко, Х. Платонов, П. Шарварок, К. Крижицький та ін.). Вони виконували ілюстрації до українських сюжетів, що користувалися популярністю (зокрема, це були сцени з козацького життя). З-поміж них вирізнявся обдаруванням І. Їжакевич. Як неперевершений ілюстратор «Кобзаря» Т. Г. Шевченка уславився А. Сластіон. Він же у 1891-1892 рр. займався виданням і оформленням I тому «Історія Українських козаків» Д. Яворницького [4, с. 428].

У XX ст. у сфері книжкової графіки працювало багато талановитих митців, зокрема Г. І. Нарбут, І. Падалка, В. Касіян, О. Кульчицька, С. Караффа-Корбут, О. Данченко, Г. Якутович, А. Базилевич, В. Перевальський, В. Лопата, А. Середа. Козацькі сюжети було використано при оформленні «Кобзаря» (1927, з центральною постаттю козака Мамая) та «Козацьких пісень» (1928, із постаттю козака з мушкетом, в овалі), обкладинки до «Енеїди» (1931, з романтизованою постаттю Енея на тлі козацьких човнів). Для багатьох художників радянського періоду витоком натхнення стала безсмертна повість великого письменника, сина українського народу М. В. Гоголя «Тарас Бульба». Ілюстрації до неї створювали народні художники СРСР А. Герасімов та М. Дерегус [7].

Сторінка *«Джерела»* міститиме активні посилання на матеріали електронних ресурсів, які будуть використані у процесі створення веб-музею. Інформація про автора веб-музею та можливий канал зв'язку міститиметься відповідно на сторінках «Автор» та «Контакт».

Таким чином, враховуючи те, що використання комп'ютера як засобу підвищення ефективності навчального процесу набуває все ширшого розповсюдження, а сучасний розвиток комп'ютерних технологій дозволяє створити інноваційну форму збереження пам'яті – віртуальний музей, планується створити та опублікувати в мережі Інтернет веб-музей «Українське козацтво у творах живопису та графіки». Даний ресурс розрахований на

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

достатньо широку аудиторію: вчителів, учнів та всіх, хто цікавиться історією козацтва, мистецтвом. Твори митців, що будуть представлені на цьому сайті, планується структурувати у розділи – зали музею. Вони будуть слугувати матеріалом, який варто використовувати у навчально-освітньому процесі при вивченні періоду козаччини. Оскільки сайт міститиме значну кількість творів живопису та графіки, його можливості не обмежуватимуться лише використанням на уроках історії. Дані матеріали будуть доцільними й на уроках літератури, музики, художньої культури та стануть у нагоді під час підготовки виховних заходів та класних годин. Також слід зазначити, що використання матеріалів веб-музею можливе на різних етапах навчально-пізнавальної діяльності учнів. Враховуючи актуальність вивчення історії козацтва, пріоритетність упровадження інформаційних технологій в освіту та велику кількість творів мистецтва, що висвітлюють його історію, веб-музей буде постійно наповнюватись новими експонатами. Залучення школярів до цієї роботи дасть значний освітній та виховний ефект.

Література:

1. Корнєв А. Ю. Постать Богдана Хмельницького в українському живопису XIX століття. *Вісник ХДАДМ*. 2016. № 3. С. 51-55.
2. Кучурин В. В. Виртуальная музейная педагогика: современные возможности и перспективы. URL: <https://docplayer.ru/40615743-Virtualnaya-muzeynaya-pedagogika-sovremennye-vozmozhnosti-i-perspektivy.html> (дата звернення: 5. 01.2 021)
3. Легенченко М. В. Некоторые аспекты создания музейного веб-сайта. *Мир науки, культуры, образования*. №6(18). 2009. стр. 30-32. URL: <http://cyberleninka.ru/article/ii/nekotorye-aspekty-sozdaniya-muzeynogo-veb-sayta> (дата звернення: 3. 01.2 021)
4. Попович М. Нарис історії культури України. К.: «АртЕк», 1999. 728 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

5. Самборська О. Д. Використання тематичних персональних сайт у навчальному процесі. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. 2012. № 37. С. 255-259. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_met a&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzvdpu_pp_2012_37_64 (дата звернення: 3. 01.2 021)
6. Шепелюк В. М. Українське козацтво у творах живопису та графіки (З архівних зібрань ЦДАМЛМ України) URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/14-10.pdf> (дата звернення: 5. 01.2 021)
7. Яшина Т. С. Оценка качества образовательных веб-сайтов как фактор развития единого информационного образовательного пространства. Автореферат... канд. пед. наук. Елец, 2005. 20 с. URL: http://irbis.gnpbu.rU/Aref_2005/Y a5Ъта_T_8_2005 (дата звернення: 5. 01.2021)

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Дьякова О. В.

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри історії України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Жилін С. В.

заступник директора, учитель географії
комунальний заклад
«Харківський навчально-виховний комплекс №106»
Харківської міської ради Харківської області

ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Починаючи з XVI століття козацтво займає центральне місце в історії України, апогеєм чого стала Хмельниччина. Подальша історія продемонструвала сталість козацьких традицій в українському суспільстві. Це доводить відродження козацтва після здобуття Україною незалежності у 1991 році.

І природньо, що звернення до історичних витоків у державі призвело до становлення етнопедагогіки та її важливої складової – козацької педагогіки. Остання увібрала у себе вироблені віками та апробовані часом традиції навчання та виховання молоді.

Ще у 1992 році була прийнята концепція української козацької педагогіки [9]. У цьому документі відзначалось, що «воно було не тільки військовим, а й соціальним, політичним, державним, педагогічним, культурно-історичним явищем. Багатогранною була діяльність козаків як звитяжних воїнів, захисників сплюндрованих прав народу, вільнолюбивих громадян, політичних і державних

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

діячів, як дбайливих господарів землі, досвідчених хліборобів, творців високого мистецтва, турботливих членів сім'ї, мудрих вихователів дітей. Багато козацьких діячів стали провідними політичними і державними постатями в історії рідного народу» [9]. Провідними ідеями козацької педагогіки з часів її заснування є виховання підростаючого покоління для боротьби за незалежність України, суверенність особистості, народовладдя, непорушність демократичних прав людини і народу [9]. Ця педагогіка базується на національній свідомості та духовному світогляду народу, ідеологізації та політизації виховного процесу. З того часу історії козацтва приділяється велика увага в освітньому процесі, виховній роботі, позашкільних заходах.

Сьогодні козацьке виховання набуло актуальності для підготовки освічених, вмотивованих, чесних, сильних, готових боронити свою Вітчизну воїнів.

Метою даної публікації є висвітлення використання історії козацтва, зокрема Хмельниччини, для навчання та виховання юних громадян України достойними захисниками своєї Батьківщини.

Для написання цієї роботи були обрані шкільні підручники по історії України та українській літературі.

Взагалі із обличчям Богдана Хмельницького знайомляться змалечку, беручи до своїх рученят 5-гривневу купюру, на якій зображений гетьман. Звичайно, що мало хто з них цікавиться зображеною постаттю, натомість згодом дітлахи починають його вирізняти від інших історичних осіб. Докладніше історія козацтва і постать Б. Хмельницького вивчається у школі.

В п'ятому класі на уроках історії учні при вивченні історико-культурних епох, поняття лінії часу дізнаються, що він у 1648 році розпочав визвольну війну проти поляків [3, с. 24]. Далі, у § 14 «І слава, і воля, або українське козацтво в народній пам'яті» пункті 2 «Чому в середині 17 ст. розгорілася Національно-визвольна війна? Хто її очолив?» трохи детальніше розповідається і про гетьмана, і про його подвиги у 1648 році, і про створення держави Війська

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Запорізького [3, с. 101-102]. Правда, на наступній сторінці автор підручника В. Власов уточнює, що ця держава називалася Гетьманщина, що є більш точною номінацією в історії України. Комеморація гетьмана представлена лише Національним історико-культурним заповідником «Чигирин», до складу якого належить музей Б. Хмельницького, та пам'ятником, спорудженим Михайлом Микешиним у Києві [3, с. 102-103].

Більш ґрунтовно Хмельниччина висвітлюється у 8-му класі. На вивчення Хмельниччини відводиться п'ять уроків [4, с. 114-142]. Учні довідуються, що ця національно-визвольна війна відбувалася з 1648 по 1657 рік. Також вони дізнаються про періодизацію цієї події, головні битви, договори Богдана Хмельницького із польськими урядовцями. Два перших пункти § 21 присвячені українсько-московському міждержавному договору, а саме його передумовам і змісту [4, с. 137-139]. У шкільній літературі закінчення національно-визвольної війни пов'язане із смертю Богдана Хмельницького [4, с. 142].

Слід відмітити, що при вивчення української культури XVIII ст. гетьмана не згадують [4, с. 233-244], хоча § 35 «Розвиток освіти, науки та музичної культури» розпочинається уривком із вірша «De libertate» Г. Сковороди, де прославляється Богдан Хмельницький як «вольності отче» [4, с. 233]. При обзорі козацьких літописів висвітлення діянь гетьмана показані у цитатах наданих для самостійної роботи з літописів Самовидця, Г. Граб'янки [4, с. 246].

Широко козацька педагогіка використовується не тільки на уроках вітчизняної історії, а й української літератури. У 5-му класі діти вивчають уривки з пригодницької повісті Зірки Мензатюк «Таємниця козацької шаблі» [2, с. 159-185], що розповідає про дівчинку, яка опинилася у минулому і бачила багато чого з життя козаків, зокрема часів Хмельниччини. У восьмому класі згадується знаменита народна пісня «Чи не той то Хміль», де оспівана перемога козаків під Жовтими Водами 1648 року [7, с. 24]. У 9-му класі постать гетьмана висвітлюється при вивченні козацьких літописів кінця XVIII ст. [1, с. 59-61]. У 10-му та 11-му класах особа Богдана Хмельницького згадується при аналізі

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

творів, що вивчаються учнями у цей час [8, с. 17, 21, 26; 10, с. 122, 139 та ін.].

Слід зауважити, що автори підручників, подаючи біографічні дані письменників, з української літератури обов'язково вказують на їх козацьке походження [див., напр., 1, с. 65, 153; 10, с. 23, 141]. Із цієї інформації видно, що у таких корифеїв вітчизняного красномовства, як Микола Гоголь і Павло Тичина пращури були полковниками в армії Богдана Хмельницького.

Побіжно Хмельниччина згадується на уроках географії у 8-му класі, коли розглядається тема про формування території сучасної України [6, с. 58-62].

Також козацька педагогіка застосовується на уроках з таких предметів, як співи, живопис, фізкультура, коли діти відповідно знайомляться із народними піснями, вчать малювати, загартовуються фізично.

Отже, на сучасному етапі козацька педагогіка широко використовує у навчальному процесі постать Богдана Хмельницького та пов'язані з ним події другої половини XVII ст. не тільки на уроках вітчизняної історії, а й інших предметів, перш за все літератури. Це дає можливість на прикладах відданості Україні виховати достойного громадянина своєї держави.

Література:

1. Авраменко О. Українська література : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Грамота, 2017. 336 с.
2. Авраменко О. Українська література. 5 кл. : підруч. для закл. загальн. середн. Освіти. К. : Грамота, 2018. 256 с.
3. Власов В. С. Вступ до історії : підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2018. 208 с.
4. Власов В.С. Історія України : підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. 256 с.
5. Макогончук Н.В. Витоки та специфіка козацької педагогіки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2014. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_3_10. (дата звернення 21.01.2021).

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

6. Масляк П. О., Капіруліна С. Л. Географія : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закладів. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. 304 с. :
7. Міщенко О.І. Українська література: підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. 272 с.
8. Слоньовська О. В., Мафтин Н. В., Вівчарик Н. М. Українська література (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів заг. сер. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2018. 224 с.
9. Українська козацька педагогіка. Концепція. *Освіта*. 1992. 1 вересня.
10. Фасоля А.М., Яценко Т.О., Уліщенко В.В., Тищенко В.М., Бійчук Г.Л. Українська література (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закладів заг. серед. освіти К. : УОВЦ «Оріон», 2019. 240 с.

Євсєєв С.Є.

канд. іст.наук, доцент

Харківський національний університет будівництва і архітектури

**ІСТОРІОГРАФІЯ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.
ПРО ТЮРКСЬКІ КОРЕНІ КОЗАЦТВА**

Проблематика феномену козацтва як явища світової історії є незмінно актуальною в контексті досліджень націєтворення та державотворення України. У цьому ключі представляє інтерес досвід присвячених вивченню цієї проблематики досліджень кінця XIX – початку XX ст. Загальною рисою досліджень даного періоду є недостатня увага до оцінки контексту впливу тюркомовних народів Дикого степу на становлення феномену козацтва. Невизначеність позиції авторів пояснювалася, зокрема, нерозрізнення «черкасів» як назви українських козаків та як найменування кавказьких та тюркських спільнот. Важливим досягненням історіографії даного періоду стали переклади на європейські мови, публікація і інтерпретація джерел, що містять перші фіксації слова «козак», а також вивчення фольклорного та лексикографічного матеріалу, що послужив основою для етимологічних спостережень.

Загальний опис таких досліджень подано в ґрунтовних працях О. Воронова, В. Голобуцького, Ю. Мицика та ряду інших дослідників. Однак їх загальною рисою є недостатня увага до оцінки дослідниками, що працювали в указаний період, контексту впливу тюркомовних народів Дикого степу на становлення феномену козацтва.

Саме даній тематиці й присвячена пропонована стаття.

На початок XX ст. історична наука накопичила значний матеріал про різноманітні аспекти зв'язків і відносин українських і російських козаків з

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

тюркськими народами. Були введені в науковий обіг основні джерела про тюркське козацтво та намічені основні напрямки їх інтерпретації. Вже М. Карамзін, С. Ауський в загальних рисах констатували тюркське походження козацтва в східноєвропейському регіоні. Однак ідеологічні наративи, закладені ще в ХІХ ст. С. Соловйовим і В. Ключевським, закріпили за козаками роль передового загону руської колонізації, котра подавалася як процес заселення і господарського освоєння «порожніх» земель. Подання колонізованих територій як неосвоєних і незаселених відповідало тогочасному розумінню європейської колоніальної експансії як світового прогресу, торжества «цивілізації» над «дикістю» [5]. Оцінка козаків у заданій цим наративом амплітуді коливалася від показника «погано», коли йшлося про їх анархізм і бунтарство в кризові моменти історії, до позначки «добре» у міру їх перетворення в козачі війська держави, які стояли на сторожі її кордонів і внутрішнього порядку від зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Разом з тим для істориків ХІХ–ХХ ст. було характерно надмірне перебільшення конфліктної складової у відносинах між козаками і їх кочовими сусідами. Погодившись із цією моделлю, Д. Багалій і М. Любавський представили запорізьке і донське козацтва в образі сили, що спершу захищалася від нападів татар, а потім визволяла від них територію, готуючи тим самим селянську колонізацію. У пізніх творах Д. Багалія 1918–1920 рр. йшлося вже про українську колонізацію [1]. У степу ж, куди рухалися потоки колонізації, не було ніякого «держави, яка б володіла землею і мала б свій народ і уряд» [2, с. 93].

У широкій панорамі «заселення і освоєння», пізніше розгорнутій М. Любавським, попередниками козаків показані бродники, що виводяться зі змішання слов'янських прибульців до степового краю з місцевим кочовим населенням. «Той самий процес, який створювали в домонгольській Русі бродників степів, – стверджував Любавський, – тривав і з прибуттям татар і пізніше, в епоху Московської держави, і створював донських і дніпровських

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

козаків. Ці козаки, як і бродники, в степах браталися і з'єднувалися в компанії з різними відщепенцями тюрко-татарських орд, що називалися також козаками, і від них переймали різні назви, звичаї і знання степів» [10, с. 167]. Розрізняючи в рамках цього процесу складання «великоруських» (донських) і «малоросійських» (дніпровських) козаків, М. Любавський визначив їх місце в загальному русі «вільної народної колонізації», слідом за якою йшла територіальна експансія держав [10].

М. Грушевський розвинув аргументи про окрему українську колонізацію степового прикордоння і поставив в її авангарді запорізьких козаків, наділивши їх функцією боротьби проти турків і невиразною масою «татар», що переривається тимчасовим військовим співробітництвом між ними, коли їхні цілі збігалися [7]. Історик запорізького козацтва Д. Яворницький подав оцінку відносин козацтва з тюркським світом як перманентну конфронтацію. Причиною її він вважав «бідність татар, відразу їх до важкої фізичної праці і фанатичну ненависть до християн, на яких вони дивилися як на собак, гідних усілякого презирства і нещадного винищення» [15, с. 99].

Дослідник кубанського козацтва Ф. А. Щербина, поряд із релігійною ворожнечею, яка на його думку визначала конфліктні відносини слов'янських козаків із тюркськими народами, зазначив і «відомі ступені культурного стану у різних народностей. І горяни, і татари однаково вважали військові грабежі звичайним способом добування матеріальних засобів [...]. Релігійна ненависть погіршувалася економічними основами» [14, с. 49].

У Росії значний масив досліджень історії козацтва на початку ХХ ст. був направлений на обґрунтування особливого статусу областей козачих вольностей, представляючи їх відносини з державою за аналогією з відносинами між Великою Британією та і ставили питання про регіональні ідентичності козаків, сформовані під впливом корінних, перш за все тюркських народів [8]. Так, представник цього напрямку Є. Савельєв протиставив концепту руської колонізації Дикого поля тезу про автохтонність донських

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

козаків, їх походження у результаті змішування слов'янських поселенців із стародавнім тюркомовним кочовим населенням краю. Зокрема, він стверджував тотожність матеріальної культури запорожців і народів Кавказу, звертав увагу на спільність їх назв (черкаси, черкеси), а також на відокремлення від уявно монолітної маси «татар» в XVI ст. азовських і білгородських (аккерменських) козаків. Цей дослідник також звернув увагу на тюркські імена перших донських отаманів (Сари-Азман), широке розповсюдження «татарської мови» у донців і запозичення багатьох тюркських слів у козацький лексикон [12].

Спільною рисою літератури з історії козацтва кінця XIX – початку XX ст. була неувага до походження «татар», з якими стикалися козаки, незнання їх соціальної організації, релігійного життя, світогляду і мотивів конкретних дій. Втім, тюркологічна наукова література того часу ще не виробила твердих відповідей на ці питання [7]. Разом з тим в указаний період з'являлися і поодинокі публікації, що мали окрему думку про відносини козаків і «татар». Так, Л. Львов писав: «близьке їх сусідство і інтереси, що часто збігалися, здавна змушували їх зближуватися, виробляти відомі форми зносин» [9, с. 31]. Запорізьке козацтво цей автор визначав як «самостійну громаду, що мала свою культуру, звичаї і своєрідні життя і інтереси, які не завжди збігалися з інтересами навколишнього краю, громаду, саме існування якої обумовлювалося існуванням Криму, і розуміючи це, – громаду, яка черпала звідти свою культуру, тактику, навіть особовий склад і засоби для існування» [9, с. 39]. Втім, така постановка питання не була реалізована в конкретних дослідженнях того часу.

Важливим досягненням у вивченні походження козацтва стали переклади на європейські мови, публікація і інтерпретація джерел, що містять перші фіксації слова «козак», а також вивчення фольклорного та лексикографічного матеріалу, що послужив основою для етимологічних спостережень. Російський сходознавець польського походження Ю. Сенковський представив тисячу вісімсот тридцять два трактування цього слова, що стали згодом

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

хрестоматійними. Він навів дані з твору Бабура чагатайською мовою: «козак» зі значенням «бродяга», «казаклик» – «бродяжництво», що було «запозичено від способу життя народу, званого козаками». Розуміння «вільний», виведене з «бродяжництва», представлено Ю. Сенковським у поясненні феномена слов'янського козацтва: «За часів панування татар в Росії люди вільні з селянського стану звані були козаками, тобто такими, що мають право переходити з однієї землі на іншу, на свій розсуд . Від цього класу людей походить назва козаків запорізьких і донських: втікачі з російських володінь, які оселилися на берегах Дніпра і Дону, утримували або привласнювали собі ім'я козаків, тобто людей вільних: іноді їх зграї називалися також вольниці, словом однозначущім з ім'ям козак» [13, с. 59].

Ч. Валіханов відніс появу тюркського козацтва до часу розпаду улусу Джучі [3]. В. Вельямінов-Зернов виводив походження даного слова, як і позначуваного ним явища, з Середньої Азії, звертаючи увагу на ту обставину, що «зграї вихідців або просто козаків, при частих негараздах, які відбувалися в Середній Азії, могли існувати там повсякчас [...], але вони не встигали набувати великого значення, чи, якщо набували, то ненадовго» [4, 48]. Ндовго встановилося значення подібного об'єднання під цією назвою, яке очолили Джучіди-вигнанці – Джанібек і Гірей. Вони «зуміли утворити зі своїх козаків одне ціле в сенсі окремого народу, який, пройшовши кілька століть, втримався досі» [4, с. 84], тобто казахів.

В. Радлов розбив значення слова «козак» на групи, з яких для даного дослідження мають значення наступні:

- 1) вільний, незалежний, шукач пригод, бродяга, розбійник, удатний наїзник (тотожне трактуванню Сенковського);
- 2) етнонім (самоназва казахів);
- 3) назва українських і російських козаків [12].

Таким чином, запропоновані на початку ХХ ст. варіанти прочитання цього тюркського слова, їх фокусування на значеннях «вільний» і «блукач», на

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

сторіччя вперед задали дискурс розуміння «споконвічних» козаків як людей без статусу, не пов'язаних з певною територією і державою, вільних від зобов'язань перед нею. Це розуміння погоджувалося з обставинами розпаду чингізидських держав, їх соціальних систем і запустінням займаного ними простору. Інтерпретація цього явища в заданому контексті уявлень про «освоєння запустілих земель» найкращим чином відповідала наративу колонізації і багато в чому прямувала його логікою.

Література:

1. Багалій Д. І. Заселення південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку . Харків: Союз, 1920. 110 с.
2. Багалеї Д. Займанщина в Левобережній Україні XVII и XVIII в. *Киевская старина*. 1883. Т. 7. С. 560-592.
3. Валиханов Ч. Ч., Маргулан А. Х. Собрание сочинений в пяти томах. Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1984. Т. 3. 430 с.
4. Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Среднею Азиею со времени кончины Абул-Хайр хана (1748-1765 г.). Т. 2: в 15 тетр., тетрадь 1. Губернская типография, 1855. 120 с.
5. Воронянський А. В. История Украины: учеб. пособие. 2-е изд., доп. Харьков : Парус, 2006. 544 с.
6. Воронянський О.В. Проблема типології теорій формування націй у зарубіжній науковій літературі. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: № 912; (Питання політології: вип.17)*. Харків: 2010. С. 69–73.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII.: Козацькі часи – до року 1625. К.: Наукова думка, 1995. 624 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

8. Зайончковский Ю. В., Шапошник В. Г., Воронянский А. В. Нестандартный монетный формуляр джучидских дангов XV века. *Stratum plus*. 2018. №6. С. 185–196.
9. Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.
10. Любавский М. К. Начальная история малорусского казачества. *ЖМНП*. Ч. ССС. 1895. Июль. С. 231–244.
11. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2. СПб.: тип. Импер. акад. наук, 1899. 365 с.
12. Савельев Е. П. Древняя история казачества. М.: Вече, 2004. 401 с.
13. Сенковский Ю.Ю. Комментарий к работе А.Левшина «Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей». СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. 41 с.
14. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. 1. Екатеринодар, 1910. 337 с.
15. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. К.: Наукова думка, 1990. 322 с.

Євсєєв С.Є.

канд. іст наук, доцент

Харківський національний університет будівництва та архітектури

Іващенко М.В.

Громадська наукова організація «Харківський
науково-дослідний інститут українознавства та козацтва»

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ СЕРЕДИНИ XVII–XVIII ст.

Формування громадянського суспільства в Україні супроводжується підвищенням суспільної активності. Держава, намагаючись розв'язувати соціальні проблеми, нині постала перед необхідністю залучення до цього процесу, людей, які проявляють свою духовність через благодійність.

Благодійність в Україні існувала здавна, поступово переростаючи у сталу традицію, що жила століттями й переходила з покоління в покоління як найкращий здобуток людства. Історія українського народу свідчить про факти милосердя й благодійності, як прояви високих моральних якостей та етичних норм, котрі характеризують суспільні пріоритети.

Поняття «благодійність» увійшло в суспільну свідомість як гуманістичний поклик людини надавати допомогу нужденним незалежно від національної, расової, соціальної, релігійної належності. Практика доброчинної допомоги та новітні дослідження суспільних наук засвідчили, що моральні підстави благодійності не суперечать релігійним канонам жодної з трьох світових релігій, а християнство розглядають як ідейне джерело благодійності.

Благодійна діяльність була притаманна й українській козацькій старшинській еліті середини XVII–XVIII ст. Так, наприклад, гетьман Богдан

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Хмельницький фінансово підтримував освіту, церкву й монастирі, щедро наділяв їх землею, виділяв кошти. Такою ж благодійністю займався гетьман Іван Скоропадський.

Видатним меценатом козацької доби був гетьман Іван Мазепа. Глухівська доба в історії гетьманської держави на Лівобережжі (1708–1782 рр.) знаменує найвищий розквіт діяльності нової української еліти, до якої належала передусім генеральна, полкова і сотенна старшина, її державотворчі змагання визначили хід української історії XVIII ст., а смаки й уподобання забезпечили «золоту добу» українського барокового мистецтва. Нова еліта в середині XVII ст. прийшла на зміну занепалій родовій аристократії, перебравши її традиціоналізм і певність своїх прав та історичної місії.

Благородний і шляхетний вплив відбувався у всіх ділянках української духовної і матеріальної культури, як література, театр, музика, наука, освіта, виховання, будівництво, архітектура, усі пластичні мистецтва, друкарство, промисел, а поміж ними, такі спеціальні галузі, як вибір паперу, школа, ткацтво або навіть музейництво і бібліофілія.

Іван Мазепа опікується письменством, наукою, мистецтвом і церквою. Більшість чудових київських церков у стилі українського бароко, що й досі не втратили своєї краси, побудовані або відновлені за часів Івана Мазепи. Його не випадково називали «ктитором преславної академії Могило-Мазеповіянської».

Саме завдяки його зусиллям київський колегіум одержав 1701 р. від російського самодержця статус вищого навчального закладу й найменування академії. Гетьман не шкодував для цього навчального закладу грошей, був його офіційним опікуном.

Меценатство Івана Мазепи – не примха магната, не бажання здобути собі славу і популярність. Це було нормою, невід’ємним атрибутом діяльності людей, що належали до національної еліти, проявом її духовності.

Аристократія, духовенство, вчені, письменники та митці вихваляють його за те, що поставив Україну так високо. Меценатство та внесок великого

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

гетьмана у сферу духовної творчості – це найменше досліджена ділянка тогочасного життя. Цікавилися Мазепою переважно як володарем, стратегом, політиком. Поодинокі автори звертали увагу на деякі церкви та церковні предмети, даровані Мазепою. І на тому кінчалися теми «мазепознавства».

Використовуючи сучасну термінологію, можна сказати: це був справжній інтелігент при владі, тобто винятково рідкісний у пізні новітні часи тип українського правителя. Звичайно, водночас і аристократ, бо тодішня епоха часто ототожнювала ці поняття. От саме тому підтримка, розвиток і захист культури були для Івана Степановича не стільки політичним розрахунком, скільки внутрішньою потребою. Річ не тільки в рівні особистої освіченості. Більше важить той факт, що він, попри все своє владолубство, чудово розумів – не з нас, нині живущих, почалась українська історія, й не на нас вона закінчиться.

Українське мистецтво кінця XVII ст. безсумнівно осяяне впливом гетьмана Івана Мазепи. Іван Мазепа – типовий представник українського культурного процесу, культурних переживань. Навряд чи можна стверджувати, що мистецтво залишалося головною справою в житті цієї непересічної людини, але виникає враження, ніби все робилося під його пильним наглядом і за його власними уподобаннями.

Гетьман Мазепа також був великим книголюбом і меценатом тогочасних видань, мав у Батурині власну добірну бібліотеку.

Із усіх цих фактів беззаперечно випливає висновок про те, що Мазепа дуже опікувався усіма культурними потребами тієї доби.

Отже, отримуючи права, привілеї, маєтки, контролюючи всі військово-адміністративні старшина перетворюється в нову козацьку феодальну еліту.

Українське благодійництво – це феномен, який недостатньо досліджений в історичній літературі. Кожен народ має своїх меценатів. Вивчаючи сторінки українського меценатства, благодійництва, в тому числі і благодійну діяльність

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

козацької старшини, ми розкриваємо багато моментів загальнонаціональної історії та національної ментальності українців, прояву їх духовності.

Література:

1. Воронянський А. В. История Украины: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Харьков.: Парус, 2011. 592 с.
2. Воронянський О. В. Концепт національного суверенітету як принцип реалізації політичних прав нації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2011. №. 9. С. 255-260.
3. Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.

Журавльов Ю.В.

канд. техн. наук, доцент

Харківський національний університет будівництва та архітектури

**ГРОМАДСЬКА НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ «ХАРКІВСЬКИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ТА
КОЗАЦТВА»: ДВНАДЦЯТЬ РОКІВ НАУКОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Громадська наукова організація «Харківський науково-дослідний інститут українознавства та козацтва» (НДІ УК) була створена на базі науково-дослідного Центру козацтва, який діяв з жовтня 2003 року по грудень 2009 року. Ця громадська наукова установа була створена відповідно до Указів Президента України №1092/2001 від 15 листопада 2001 року «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва» та №14/95 від 4 січня 1995 року «Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва».

У різні роки члени колективу за наукові досягнення нагороджувалися відзнаками Президента України, Прем'єр-міністра України (2004 рік), Почесними грамотами Харківської обласної державної адміністрації, обласної ради, міжнародних організацій, вищих навчальних закладів. Директором НДІ УК був обраний Дубровський Михайло Левович, доктор філософії, генерал армії козацтва України.

Наукові співробітники інституту, раніше зайняті в Центрі, брали участь у всеукраїнських Великих козацьких радах, у розробці проекту Закону України «Про Українське козацтво», організували проведення в Харкові форуму козацьких організацій Слобожанщини, науково - практичних конференцій в Донецьку, Полтаві, Батурині.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Важливим був досвід участі в міжнародних зустрічах з лідерами світових релігій – Вселенським Патріархом Варфоломієм I, Патріархами Московськими і всієї Русі Алексієм II та Кирилом, Папою Римським Іоанном Павлом II.

Підтримувалися наукові контакти з державними історико-культурними заповідниками «Поле Полтавської битви», «Гетьманська столиця» в Батурині, «Хортиця» в Запоріжжі. Приймалося участь у вивченні подій, пов'язаних з діяльністю українського козацтва на території України, Росії, Придністров'я, Австрії.

Вченими інституту був підготовлено та видано ряд монографій. Наукові співробітники виступили в якості співавторів збірки «Україна козацька. 2003 – 2006 роки». Було опубліковано понад 50 статей у наукових виданнях та засобах масової інформації, частина з яких – в російськомовній версії Вікіпедії, в тому числі, статті про діяльність гетьманів України.

У 2010 році НДІ УК видав енциклопедичний довідник «Гетьман Мазепа», підготовлений засновником інституту, членом Вченої ради професором Мазепою Миколою Миколайовичем.

В цьому ж році рішенням Міжнародної кадрової академії Харківський науково-дослідний інститут козацтва був прийнятий колективним членом цієї поважної наукової організації.

Цей досвід був покладений в основу плану подальшого розвитку НДІ УК.

Статут громадської наукової організації «Харківський науково-дослідний інститут козацтва» зареєстрований Головним управлінням юстиції у Харківській області (свідоцтво №1587, наказ №94/2 від 9.03.2010 р.).

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Засновники Харківського науково-дослідного інституту козацтва

Громадська наукова організація «Харківський науково-дослідний інститут козацтва» – місцева громадська наукова організація. Інститут об'єднує на добровільних засадах вчених і спеціалістів, що працюють у галузях, пов'язаних з історією козацтва з метою ефективного використання їх творчого потенціалу для наукового, соціально-економічного та культурного розвитку України, цілеспрямованого розвитку відповідних напрямків науки, захисту фахових інтересів, взаємної координації науково-дослідної роботи, обміну досвідом.

Метою діяльності НДІ УК є об'єднання вчених для цілеспрямованого розвитку відповідних напрямів науки, пов'язаної з історією козацтва, захисту фахових інтересів, взаємної координації науково-дослідної роботи, обміну досвідом, вивчення і узагальнення досягнень науки та сприяння найбільш повному використанню цих досягнень в інтересах соціально-економічного розвитку України, сприяння розвитку і відтворенню інтелектуального

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

потенціалу суспільства, розповсюдження наукових досягнень, захист спільних інтересів членів Інституту.

Відповідно до мети сформульовані основні завдання інституту:

- об'єднання вчених і спеціалістів наукових організацій, вищих навчальних закладів, підприємств усіх форм власності, громадських організацій які є членами Інституту в інтересах розвитку України;
- сприяння у підготовці наукових кадрів, залучення обдарованої молоді, виявлення і підтримка талановитих дослідників, сприяння творчому зростанню молодих науковців;
- сприяння розвитку та інтеграції науки і освіти в Україні;
- сприяння запобіганню відтоку інтелектуального потенціалу за межі України;
- представлення інтересів і захист прав членів Інституту.

Для виконання завдань інститут у порядку, встановленому законодавством України:

- може залучатися органами державної влади до участі у підготовці та реалізації рішень стосовно наукової діяльності, наукової експертизи, наукових програм, проектів і розробок та у взаємодії з ними інформує населення про економічну та соціальну значущість і соціально-економічні наслідки реалізації відповідних програм, проектів та розробок;
- виробляє своє бачення проблем реалізації державної наукової та науково-дослідної політики і пропонує його на розгляд до органів державної влади;
- проводить громадський аналіз стану розвитку і впровадження науково-дослідних робіт та розробляє рекомендації щодо їх використання;
- проводить громадські обговорення та висунення наукових робіт і проектів членів Інституту на здобуття Державних та інших премій, запроваджує інші засоби заохочення;

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

- встановлює і присуджує почесні звання, ордени і медалі, а також премії Інституту за видатні наукові праці;
- проводить незалежні громадські експертизи науково-дослідних програм за замовленням органів державної влади та громадських організацій;
- організує та проводить наукові конгреси, конференції, симпозіуми та семінари з науково-дослідних та інших проблем, що відповідають статутної діяльності Інституту.

Основний напрям роботи інституту – наукова діяльність.

Наукова діяльність інституту пов'язана багаторічною тісною співпрацею з Харківським національним університетом будівництва та архітектури (ХНУБА).

У квітні 2011 року в спільну історію ХНУБА і НДІ УК була вписана перша сторінка їх досягнень – успішне проведення Всеукраїнської науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Українського козацтва у виховній діяльності сучасних вишів».

На перший погляд, чергова конференція, одна із багатьох наукових зустрічей в стінах ХНУБА. Проте, ми візьмемо на себе сміливість стверджувати, що такий науково-виховний захід був особливим. Патріотичне виховання молоді сьогодні є одним з найголовніших пріоритетів гуманітарної політики в Україні. Виховання молоді на кращих зразках історії українського народу, його традицій та культури є лакмусовим папірцем успіхів у розбудові соборної самостійної держави.

Не можливо допустити, щоб сучасне покоління стало поколінням молодих людей, позбавлених почуття національної гідності, гордості, покоління, якому насаджується безкультур'я, нівелюється совість, нівелюється мораль, честь, справедливість.

Виховання молоді на кращих прикладах української історії, її державності є одним з найбільш важливих шляхів формування історичної пам'яті. Українське козацтво має славні невмирущі традиції. Спираючись на свої власні

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

сили та досвід, маючи авторитет і користуючись повагою серед народу, козацькі організації в Україні сьогодні відтворюють його найкращі риси. Українська держава сприяє відродженню українського козацтва, популяризації серед молодого покоління козацьких ідеалів і принципів, вихованню молоді на славі традицій наших предків.

В роботі конференції взяли участь 172 учасника із 13 міст України (Київ, Харків, Суми, Львів, Дніпропетровськ, Одеса, Запоріжжя, Маріуполь, Рівне, Ніжин та ін.). Особливо слід зазначити зацікавленість студентів щодо участі в конференції. На студентській секції було представлено 69 доповідей, які охоплювали найрізноманітнішу проблематику з історії українського козацтва. Зазначимо, що участь студентів в конференції, які представляли шість харківських вузів, стало своєрідним підсумком попередньої науково-дослідницької роботи студентів під керівництвом викладачів кафедри українознавства та політології ХНУБА.

Під час роботи конференції в фойє актового залу була організована презентація найкращих наукових доробків студентів – учасників конкурсу дослідження українського козацтва. Майже всі представлені роботи мають додатки, які сприяють більш глибокому розумінню теми дослідження. Широка тематика робіт викликали жвавий інтерес та обговорення серед гостей конференції, зокрема представників козацьких організацій, які високо оцінили виховну спрямованість відповідних заходів ХНУБА.

У березні 2012 року на базі вченими НДІ УК на базі Харківського національного університету будівництва та архітектури була проведена науково – практична конференція «Європейські та традиційні українські цінності очима сучасної української молоді». Високий статус конференції підтверджується поважними її співорганізаторами: Харківська обласна державна адміністрація, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харківський науково-дослідний інститут козацтва, Обласний гендерний ресурсний Центр, Харківська духовна семінарія.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Сьогодні, коли Україна крокує в Європейське співтовариство і відбуваються кардинальні зміни, в тому числі і в ціннісних парадигмах та пріоритетах, конче важливо сприяти поширенню у молодіжному середовищі соціально-позитивних ціннісних орієнтацій. Проблема цінностей насправді, є однією з найважливіших та дискусійних проблем.

В українській державі йде зміна ціннісних систем, які були надбані нашими пращурами за багаторічну історію та формується нова система, яка передбачає чітку орієнтацію на європейську шкалу цінностей, на значні ціннісні досягнення українського народу, на моральне оздоровлення суспільства, зростання значення культури громадянського суспільства тощо.

Завдяки творчим зусиллям учасників конференції було зроблено впевнений крок уперед у вихованні в молоді патріотичних, демократичних та загальнолюдських цінностей. Формування у студентства ціннісних орієнтацій, адекватних суспільним вимогам часу, відповідним вимогам системі вищої освіти України – є пріоритетним завданням інституту.

У листопаді 2014 року на базі кафедри філософії Харківського національного університету будівництва та архітектури проходив міський міжвузівський науково – практичний семінар «Філософія і релігія в пошуках духовних пріоритетів сучасного світу». Цей семінар був присвячений Всесвітньому дню філософії та 1025-річчю Хрещення Русі. В організації семінару також брали участь факультет інтегральної підготовки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Харківська духовна семінарія.

Робота семінару проходила за двома напрямками. У рамках першого напрямку «Філософія в сучасному світі» розглядалася проблема «чому вчити». Не менш важливої проблеми «як вчити», як створити той високий рівень духовності, який дозволить вийти на новий рівень навчання, було відведено другий напрямок у роботі семінару: «Філософія і релігія: шляхи істини і віри».

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Учасники семінару з цікавістю вислухали доповіді архімандрита Володимира «Православне виховання у формуванні особистості» інші доповіді.

Знати свої витоки, традиції, історично притаманну українському народу православну віру – значить бути здатним сприймати ту духовну спадщину, яка закладена вітчизняними філософами – мислителями.

Загальне схвалення і підтримку знайшла основна ідея семінару – для відродження духовності в сучасному світі необхідно використовувати всі можливі методи впливу на студентську молодь. Взаємодія Православної церкви України і закладів вищої освіти може надати вирішальне значення для утвердження українських традиційних цінностей.

У травні 2017 року НДІ УК прийняв участь в роботі міжнародної науково-практичної конференції «Національна ідея: основа стратегії розвитку українського суспільства в ХХІ столітті». Розуміння кожним членом українського суспільства національної ідеї є конче важливим для розбудови України, для національно-патріотичного виховання молодих громадян Незалежної Української держави.

Отже, проведення таких науково-практичних заходів сприяє активному, живому спілкуванню студентів, науковців, дослідників, вчителів, представників громадських козацьких організацій, обміну поглядами, думками, ідеями. Саме таке спілкування формує у молодій людини особистість патріота і громадянина.

Одним з найважливіших аспектів наукової діяльності інституту є розробка архітектурних проектів, пов'язаних з історичними подіями козацької доби, вшануванням пам'яті воїнів, які загинули, боронячи Вітчизну.

Прикладами таких проектів є ескізні пропозиції «Садоби козака Данила», «Площі Івана Мазепи в селищі Коломак», «Меморіалу загиблих воїнів у роки другої світової війни».

Над цими проектами працювали студенти і викладачі ХНУБА, спеціалісти управління містобудування та архітектури м. Харкова, українські реєстрові козаки, науковці Харківського науково-дослідного інституту козацтва.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

На етапі проектування та втілення в реальне будівництво ці проекти пропонується використовувати як базу практики для студентів майже всіх спеціальностей ХНУБА, після їх завершення та побудови – як етнокультурні центри козацького середовища та об'єкти туристичних маршрутів по історичних місцях Слобожанщини.

Різноманітною є науково-видавнича діяльність співробітників НДІ УК. Силами вчених інституту підготовлені та видані дві серії науково-методичних та науково-популярних видань. До першої відносяться «Матеріали до розробки проекту Закону України «Про козацтво України», «Принципи та методи реалізації антикорупційних заходів силами громадських організацій», «Сюжети з історії українського козацтва». В книгах наводяться документи та матеріали з питань законотворчості, яка регулює правові аспекти діяльності козацтва України.

Другу серію публікацій складають такі, як «Організаційно-статутна функція вишу: ефективність схем набору студентів», «Соціальне партнерство і працевлаштування випускників вишів», «Недержавна вища освіта України: вибір та необхідність». В цих виданнях на базі сучасного фактичного матеріалу розглядається низка важливих чинників організаційної роботи українських закладів вищої освіти, пов'язаних з їх конкурентоспроможністю на ринку праці.

В цілому, вченими НДІ УК видано більш 30 наукових публікацій з питань козакознавства.

Важливе значення приділяє керівництво інституту співпраці з громадськими організаціями козацького спрямування. Дії угода з Міжнародною громадською організацією «Міжнародний союз козаків «Козацтво Запорізьке імені отамана Близнюка». До цієї співпраці приєдналися Одеське обласне козацьке товариство «Південний оперативний козацький округ», Харківська міська організація ВГО «Українське реєстрове козацтво», Міжнародна громадська організація «Слобожанське козацтво єднальне». У 2016 році був підписаний Договір про наукову співпрацю між НДІ УК, громадською

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

організацією ГШ СКВ «Академія військово-історичних наук і козацтва» та громадською організацією «Окремий науково-освітній центр Українського козацтва імені Г.С. Сковороди».

Вчені інституту підтримують тісні зв'язки з співробітниками Державного історико-культурного заповіднику «Поле Полтавської битви» та Національного заповіднику «Хортиця».

Ця співпраця має за мету сприяння проведенню наукових досліджень, конференцій, семінарів та круглих столів з проблем відродження та розвитку громадських, господарських та культурних традицій українського козацтва.

Козацька ідея і сьогодні продовжує виховувати почуття честі, відповідальності перед народом, почуття національної гідності. Саме воно позбавляє українця від почуття меншовартості, нав'язуваного зовні протягом декількох століть. Козацтво повернуло українському народу впевненість у його духовності, високій внутрішній моральності, встановило норми поведінки, де козак козакові – брат. За багато десятків років з пам'яті значної частини українства вдалося стерти історичну заслугу перед нашим народом військ Української Народної Республіки, Січових стрільців, формувань Української Повстанської Армії, представляючи їх як бандитів та погромників. І сьогодні дехто намагається під цим шаблоном подати боротьбу українських вояків, які наслідуючи славетні традиції українського козацтва, захищають територіальну цілісність України в Донбасі.

«...Козацька свідомість жевріє в кожному українцеві, і цю тліючу іскру треба роздути, щоб спалахнуло велике полум'я в його душі і керувало його думками і його почуттями». Своє завдання співробітники Харківського науково-дослідного інституту козацтва і надалі вбачають у підтримці й посиленні тієї, «...чи не єдиної своєрідної української барикади, якою пишаємося і перед усім світом, бо воно стала не тільки нашим, але й всесвітнім феноменом».

Кіпенський А. В.

доктор тех. наук, професор

Національний технічний університет

«Харківський політехнічний інститут»

**АКАДЕМІЯ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ НАУК І КОЗАЦТВА:
СІМ РОКІВ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАДЛЯ МАЙБУТНЬОГО**

Видатний російський учений-енциклопедист М. В. Ломоносов свого часу казав: «Народ, який не знає свого минулого, не має майбутнього». Майже через двісті років цю ж думку висловив американський філософ, поет та есеїст Джордж Сантаяна: «Той, хто не пам'ятає свого минулого, приречений на те, щоб пережити його знову». І перше, і друге висловлювання представників діаметрально-протилежних світів свідчать про те, що по-перше не слід забувати та цуратися подвигів та досягнень своїх прашурів, а по-друге не слід повторювати тих дурниць, які вони подекуди робили.

За останню чверть сторіччя у нашій країні відбулося чимало бурхливих подій, завдяки яким було змінено державний устрій, ідеологію, внутрішню і зовнішню політику, лозунги та символи. Також було переосмислено історичні події і факти, проведено переоцінку духовних і моральних цінностей. Подвиги та здобутки однієї частини наших предків було забуто, а сумнозвісні вчинки інших витягнуто з шухлядок історії то піднесено на олтар народної пам'яті. Зрозуміло, що таке ставлення до своєї історії не дозволить визначити вірні напрямки подальшого розвитку суспільства. Саме тому й виникла думка об'єднати на добровільних засадах ентузіастів, фахівців і учених в галузі військової історії, історії козацтва і в суміжних областях.

З метою консолідації інтелектуального потенціалу суспільства в інтересах підвищення ефективності науково-дослідної діяльності, спрямованої на

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

вивчення питань побудови майбутнього без воєн і збройних конфліктів, а також задля збереження в історії і пам'яті людей подій та імен героїв різних історичних епох було засновано Академію військово-історичних наук і козацтва (АВІНК). Установчі збори з приводу створення Академії відбулися 2 липня 2014 р. У зборах приймали участь науковці Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Харківського національного університету радіоелектроніки та громадських організацій.

Основними завданнями Академії її засновники бачили такі:

- визначення проблем розвитку громадянського суспільства та пошук шляхів їх вирішення за рахунок вдосконалення чинного законодавства, духовного зростання громадян, поваги до православної віри, розвитку культури, науки, освіти, поліпшення відносин в сім'ї та виховання молоді;
- вивчення причин виникнення воєн і військових конфліктів, подій воєнного часу, біографій полководців, військових діячів і героїв бойових дій, озброєння, атрибутики, геральдики та нагородних систем;
- комплексне вивчення історії і культури козацтва (звичаї, обряди, пісні і т.і.), використання кращих традицій у вихованні підростаючого покоління;
- вивчення історії, культури і традицій Харкова і Слобожанського краю, участь в проектах і заходах, спрямованих на організацію, координацію і проведення військово-пошукової роботи, робіт з охорони пам'ятників військової історії і археології, братських могил воїнів Великої Вітчизняної війни, експедицій, фестивалів, конкурсів, виставок, семінарів і конференцій;
- раціональне використання наукового потенціалу і фінансових ресурсів на благо суспільства, зміцнення наукових зв'язків, взаємодії наукових співтовариств і наукових шкіл, розвиток прогресивних форм організації науки;
- популяризація досягнень представників науки і практики, узагальнення та поширення передового досвіду в області військової історії та історії козацтва, оцінка і підтримка кращих вчених і талановитої молоді.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Основою Академії є функціональні відділення за напрямками науково-дослідної та організаційної роботи:

- історико-філософське відділення;
- відділення військової техніки та озброєння;
- відділення козакознавства;
- відділення військової геральдики та фалеристики.

Вищим керівним органом Академії є конференція її членів, а робочим органом – Президія, яку очолює Президент Академії.

Академіками і членами-кореспондентами АВІНК обираються особи, які мають вчений ступінь кандидата або доктора в галузі військових наук, історії, філософії, соціології, права або інших гуманітарних наук. В Академію можуть також обиратися особи, які мають вчений ступінь кандидата або доктора фізико-математичних, технічних, хімічних та інших не гуманітарних наук, якщо вони мають наукові праці у тих напрямках, які знаходяться в сфері уваги Академії. У якості ад'юнктів до Академії приймаються студенти та школярі, які мають інтерес до відповідних наук і успіхи в їх вивченні.

Діяльність Академії тісно пов'язана з роботою ряду таких вищих навчальних закладів як Національний технічний університет «ХПІ», Харківський національний технічний університет радіоелектроніки, Харківський національний університет будівництва та архітектури, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди та інших державних і громадських організацій.

З метою більш плідного співробітництва та координації організаційно-наукової діяльності 10 вересня 2015 р. було підписано тристоронню угоду між Окремим науково-освітнім центром Українського козацтва ім. Г.С. Сковороди, Харківським науково-дослідним інститутом козацтва і Академією військово-історичних наук і козацтва. Ця угода орієнтована на реалізацію соціально-корисних проектів і програм, спрямованих на розвиток науки, освіти,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

духовності і культури в суспільстві, збереження народного надбання і козацьких традицій, патріотичного виховання молоді.

Разом з вказаними установами та громадськими організаціями Академією було організовано та проведено декілька наукових конференцій, семінарів та круглих столів. Серед них особливо важливими були наступні:

- Міжнародна конференція «Українська державність, мова, культура у інформаційному тисячолітті», 20–22 квітня 2015 р.;

- Круглий стіл «420 років з дня народження Б. Хмельницького – засновника Козацької держави», 29 вересня 2015 р.;

- Всеукраїнська науково-практична конференція «Козацький рух на теренах України та патріотичне виховання молоді на його засадах» (До 420-ряччя з дня народження Б. Хмельницького), 10–11 грудня 2015 р.;

- Круглий стіл «Людство, космос, небезпека», 14 квітня 2016 р.;

- Круглий стіл «Людство і технології виготовлення зброї» (історико-винахідницький аспект), 19 квітня 2016 р.;

- Науково-практична конференція з міжнародною участю «Соціально-політична активність молоді в умовах формування громадянського суспільства», 20–21 січня 2017 р.;

- Міжнародна науково-практична конференція «Національна ідея: основа стратегії розвитку українського суспільства в ХХІ сторіччі», 4–5 травня 2017 р.;

- Міжнародна конференція «Мораль і духовність сучасного світу. Визначення їх місця в українському суспільстві », 23 травня 2017 р.;

- Круглий стіл «Жінки в історії науки», 6 березня 2018 р.;

- Міський науково-практичний семінар «Формування духовної культури майбутніх фахівців», 16 березня 2018.;

- Семінар-нарада «Основні проблеми та напрямки розвитку козацького руху в Україні» (Теорія, сьогодення та майбуття), 14 червня 2018 р.

Крім того, слід зазначити, що за активною участю членів АВІНК

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

починаючи з 2014 р. у Національному технічному університеті «ХПІ» щорічно проводився міський науково-практичний семінар «Філософія в сучасному світі», який у 2018 році було переформатовано у Всеукраїнську науково-практичну конференцію з тією ж назвою. На всіх цих заходах піднімалися та обговорювалися найгостріші питання минулого, сьогодення й майбутнього нашого суспільства та нашої країни. До обговорювання залучалися студенти і викладачі вищих навчальних закладів, працівники науки та культури.

Важливою складовою діяльності Академії є організація та проведення виїзних екскурсій-семінарів та експедицій по визначним місцям, де учасники відвідують музеї та інші історичні пам'ятки з науковою, загальноосвітньою та культурно-ознайомчою метою. За минулі п'ять років було проведено три екскурсії-семінари:

- «70 років визволення України від фашистських загарбників» (національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва», 2014 р.);

- «70 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні» (Харківський меморіальний комплекс Слави, національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва», Музей бойового братерства у с. Соколове, 2015 р.);

- «Етапи становлення українського етносу: Запорізьке козацтво» (м. Запоріжжя, р. Дніпро, о. Хортиця, історико-культурний комплекс «Запорізька Січ», 2016 р.)

та три експедиції:

- «Місцями військової слави Харківщини» (Валківський район, 2014 р.);

- «Історичні місця центральної України» (Київ, Переяслав-Хмельницький, Канів, Черкаси, Чигирин, Суботів, Корсунь-Шевченківський, Умань, Біла Церква, 2015 р.);

- «Берегами Дніпра» (м. Дніпро, м. Запоріжжя, р. Дніпро, о. Хортиця, історико-культурний комплекс «Запорізька Січ», 2018 р.).

У цих заходах активну участь приймають не тільки дорослі члени

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Академії, але й ад'юнкти, яким при цьому вдається своїми очима побачити місця знаменних подій та власноруч торкнутися мовчазних, але таких красномовних свідків історії рідної країни.

За результатами проведених заходів зазвичай проходять обговорення та дискусії на засіданнях круглих столів, публікуються статті у наукових журналах та засобах масової інформації.

Ще одним напрямком діяльності Академії є пошукова робота яка проводиться спільно з етнографічним музеєм НТУ «ХП» «Слобожанські скарби». До цієї роботи активно залучається студентська молодь Харківських вищих навчальних закладів. З 2014 р. щорічно до Дня Перемоги та інших важливих подій проводилися конкурси, виставки, фестивалі та зустрічі студентів з ветеранами:

- фотоконкурс студентських робіт «Пам'ятники військової слави. 1941–1945» до 70-річчя визволення України від фашистських загарбників (2014 р.);
- фотоконкурс «1941–1945: фотоісторія у родинному альбомі» до 70-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні (2015 р.);
- краєзнавчий конкурс студентських робіт за солдатськими листами з фронтів 1941–1945 рр. «Історія одного трикутника» (2016 р.);
- конкурс студентських робіт «Недитяче дитинство» та Фестиваль актуальної пам'яті «Недитячий час» (2017 р.);
- «Перемога в серцях поколінь» – зустріч студентів НТУ «ХП» з ветераном війни професором В.Т. Долбнею і дитиною війни В.Ф. Чернаєм (2018 р.).

Слід зазначити, що за результатами конкурсів кращі роботи експонувалися не тільки в НТУ «ХП», але й за його межами, у тому числі у Харківському історичному музеї імені Миколи Федоровича Сумцова.

Зазвичай на відкритті виставок звучать музика воєнних років, схвилювані промови учасників і відвідувачів, демонструються документальні фільми,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

виконуються вірши і пісні. Ветерани, учасники подій страшної воєнної давнини та їх нащадки не стримують сліз, кожен з них згадує щось своє. Разом з тим приходить й чітке розуміння того, що нема на світі нічого важливішого за мир та нічого ціннішого за людське життя. Ще одним важливим фактом є те, що всі ці заходи не тільки знайомлять відвідувачів зі сторінками народної історії нашої країни, але й змушують замислитися над самим феноменом війни, який вперто не хоче сходити з історичної арени.

На завершення відбувається вручення квітів ветеранам, а грамот, дипломів та подарунків – переможцям конкурсів.

Досить значну увагу приділяє Академія військово-патріотичному вихованню студентської молоді. Починаючи з 2016 р. три роки поспіль члени Академії займаються організацією й проведенням військово-спортивних ігор «Заграва», які присвячуються Дню Перемоги та відбуваються на стадіоні Військового інституту танкових військ НТУ «ХПІ». Сама назва цього заходу начебто поєднує теперішній час з минулим і майбутнім. Більше сімдесяти років тому «заграва» над містами і селами була обумовлена пожежами від обстрілів та бомбардувань німецько-фашистськими загарбників, які намагалися знищити наш народ та нашу країну. Тільки завдяки мужності та героїзму наших предків на фронті та у тилу країна вийшла з цієї війни переможницею. У майбутньому загальним бажанням є бачення «заграви» лише від сонця, яке сходить на чисте, безхмарне, мирне небо над нашою країною. Країною, у якій хочеться жити й любити, навчатися й працювати, будувати й творити.

Метою військово-спортивних ігор «Заграва» є

- удосконалення морально-вольових якостей студентів та курсантів, виховання патріотизму до своєї країни;
- популяризація військово-прикладних видів спорту, як основи зміцнення здоров'я та фізичного розвитку;
- підвищення рівня спортивної майстерності та фізичної підготовки молоді, залучення її до регулярних занять фізичною культурою та спортом.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Зазвичай до програми військово-спортивних ігор входять змагання з метання гранати, розбирання та складання автомату, кульової стрільби, гирьового спорту, легкої атлетики, підтягування на перекладині та з перетягування канату.

Обов'язковим ритуалом військово-спортивних ігор «Заграва» є покладання квітів до пам'ятника Герою Радянського Союзу генерал-лейтенанту танкових військ, начальнику Харківського танкового училища у 1946–1950 роках Кашуби Володимира Несторовича.

Проведення подібних заходів у теперішній час, коли існує реальна загроза для нашої країни, як ніколи актуально, тому що завдяки ним у студентів відбувається формування справжнього патріотизму, тобто любові до своєї країни, до свого народу, до своєї родини. До того ж це чудовий привід згадати героїчне минуле наших предків.

У 2015 р. рішенням Харківського козацького нагородного комітету Академію військово-історичних наук і козацтва за вагомий внесок у вивчення та дослідження історичної спадщини козацтва України і виховання молоді на козацьких традиціях та звичаях було нагороджено козацьким орденом Богдана Хмельницького III ступеню. За збереження в історії і пам'яті людства подвигів та імен героїв Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Академію рішенням Ради Слобожанського козацького війська у 2017 р. було нагороджено орденом «Зірка Івана Богуна».

У подальшому Академія військово-історичних наук і козацтва планує продовжити свою діяльність, яка передбачає формування, підтримку і спрямування громадської ініціативи на всебічне і глибоке вивчення військово-історичного минулого нашої країни. Доцільним є й об'єднання та координація діяльності організацій і осіб, які займаються реалізацією військово-історичних проектів, або сприяють розширенню військово-історичних знань. Обов'язковими складовими діяльності Академії залишаються збереження імен героїв та дбайливе ставлення та відновлення пам'ятників військової історії,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

підтримка та розвиток методів та засобів військово-патріотичного виховання молоді. На погляд більшості членів Академії все це є невід'ємними складниками того, що дозволить не переживати своє бурхливе минуле у майбутньому та не повторювати помилок наших предків.

Кошкіна О. І.

канд. іст наук, доцент

Харківський національний університет будівництва та архітектури

ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ ЖІНОК У КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ

На сьогоднішній день залишається доволі актуальною проблема рівності жінок та питання, щодо їх статусу та ролі в історії України. У роботі була зроблена спроба визначити статус жінки в історії українського козацтва та її роль у повсякденному житті козаків у XVII ст. Життя запорозьких козаків за багатьма джерелами зводиться саме до повного відречення чоловіків від сімей та зосередження їх моральних, розумових та фізичних зусиль на військовій справі. Але поза увагою істориків залишилася жіноча частина України, а великий шлях, який вони пройшли, наче ніколи не існував.

Наприкінці XIX ст. істориками була вироблена концепція, згідно з якою Військо Запорозьке вважало жінку небажаним тягарем. Щоб прослідкувати увесь шлях пройдений українським жіноцтвом, треба детально розглянути перекази та козацькі літописи тих часів, що збереглися до нашого часу. Умови життя на прикордонні повинні були невідворотно впливати на характер особи та її світогляд, тому жінка на Січі розглядалась як енергійна, напівчоловіча натура, яка здатна на скорботу та співчуття, може витримувати найжахливіші випробування та не має зайвої сентиментальності.

Діяльність козацьких жінок не обмежувалася доглядом за господарством та дітьми та постійним очікуванням чоловіка із походу. Про це може свідчити переказ, написаний Д. Яворницьким, «Могила Настина» («Могила Насті»), у якому відображено зовнішність та повсякдення хороброї отаманші Насті. Вона описується, як особа, що завжди носила при собі шаблю, носила шаровари та «держала у себе ватагу козаків, а ніхто не знав, що вона дівка... Кілька років

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

правила вона за козака. А як умерла, от тоді і дізналися, що вона жінка». З цього можна зробити висновок, що її сила та хоробрість, були настільки вражаючими, що ніхто із козаків навіть не здогадувався про те, що ними керує «отаманша».

Ми бачимо, що образ української жінки-войовниці включає доволі розповсюджену традицію перевдягання в чоловічий одяг, гоління голови, підмальовування вусів та ін. Інформація про це надходить нам не лише з усних джерел, а й з письмових. Наприклад, за твердженням О. Гваньїні, італійського та польського історика, серед загиблих у замку Прухнік на Поділлі у 1524 році були знайдені тіла жінок, переодягнених в чоловічий одяг. Деякі з істориків також зауважували, що, на відміну від татарських та московських жінок, українські жінки шляхетного походження мали право вільно бути у товаристві чоловіків та носити майже чоловіче вбрання. Виключенням не були й військові обладунки. У переказі Г. Надхідного присутнє відображення впливу жінки на повсякдення військової козацької спільноти: «...у запорожців був звичай – інколи прощати злочинцеві його помилки, якщо котрась із місцевих дівчат погоджувалася вийти за нього заміж». Із цього можна зробити висновок, що на Запорозжжі були і свої звичаї одруження і свої «місцеві» дівчата. Зберігся також переказ, створений А. Ковальовим, який розповідає про участь жінок безпосередньо у бойових діях у складі козацьких підрозділів. За приклад можна взяти повстання під проводом Якова Острянина у 1638 році, у якому дружина сотника Семена Мотори – Варвара, приймала активну участь. Особливо вона відзначилася під час захисту повстанського табору на р. Сулі. За переказом, сотник доручив Варварі стріляти в особливо важливих персон ворожого табору та приставив до неї шість козаків-помічників, що заряджали мушкети та готували стріли. Отже, маємо підстави зробити висновок, що діяльність Війська Запорозького пов'язана з активною участю жінок у бойових діях козацьких підрозділів, із захистом степових поселень від нападників, визволенням з неволі бранців тощо.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Треба наголосити, що військова активність жінок згідно історичних документів постає скоріше як цілком нормальний елемент повсякденного життя козацької спільноти, а не як аномалія та об'єкт висміювання жіночої ініціативи чи зневаги до неї. Загалом, специфіка жіночого повсякдення Запоріжжя полягає не в його відсутності, а навпаки – в присутності жіночого чинника в щоденних практиках войовничого козацтва.

Література:

1. Воронянський А. В. История Украины: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Харьков.: Парус, 2011. 592 с.
2. Воронянський О. В. Концепт національного суверенітету як принцип реалізації політичних прав нації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2011. № 9. С. 255-260.
3. Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.

Курилко Д. Г.

здобувачка вищої освіти першого

(бакалаврського) рівня, гр. 31 ДОМТ

Харківський національний технічний університет

сільського господарства імені Петра Василенка

ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТ.

Науковий керівник: канд. іст. наук **Лапченко А.С.**

Події другої половини XVII ст. можна описати різними науковими термінами «Хмельниччина», «козацьке повстання», «руська ребелія», «загальнонародне повстання», «національне повстання»; «козацька війна», «громадянська (домова) війна», «велика війна 1648–1654 рр.», «польсько-козацька війна», «селянська війна», «визвольна війна», «національно-визвольна війна»; «козацька революція», «національна революція», «національно-визвольна революція», «українська революція», «велика українська революція» тощо. Але це лише частково відобразить цю багатогранну подію, що несе в собі величезне значення. Чому саме в цей час почалася національна революція? Що стало причиною для масового захисту прав і свобод українців?

Дослідивши історичні матеріали ми бачимо, що більша частина наших етнічних правобережних земель знаходиться у складі Речі Посполитої після Люблінської унії 1569 р. Для запобігання відродження українського національного життя її еліта всяко виступала проти всього українського – не визнавала «руський політичний народ» рівноправним із польським і литовським, всіляко сприяла покатоличенню й полонізації його аристократії та шляхти. Проводився курс на ліквідацію православ'я й утвердження католицизму. Хоча елекційним і коронаційним сеймами та польським королем

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Владиславом IV Ваза були вироблені й затверджені «Пункти заспокоєння народу руського», які легалізували й легітимізували існування православної церкви та її ієрархію, але православні продовжували зазнавати обмежень і заборон у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею та обійманні посад у міському самоуправлінні. Це призводило до закриття церков та монастирів, масового зневаження почуттів віруючих, а також відбувалось примусове повернення до греко-католицизму. Також гальмувався розвиток освіти через дискримінацію української мови.

Нагромаджуючись, суперечності політичного, соціального, економічного та духовно-культурного характеру сильно тиснули на більшість українців, що викликало в них спротив нехтуванню ними, що значною мірою сприяло лавиноподібному процесу розвитку їхньої національної свідомості. Тепер уже в суспільно-політичній думці чіткіше окреслюється усвідомлення українцями себе як окремішньої від сусідніх етнічної спільноти.

Отже заборони і дискримінація еліти речі посполитої посприяли тому, що починає виразніше проступати національна суть релігійних конфліктів і національного мотивування козацьких повстань, відбувалося піднесення національних інтересів, осмислення їх значущості в житті як окремої особи, так і соціального стану, суспільства в цілому.

В цей же час на півдні України інтенсивно формувався інший психологічний тип особистості, для якого основою способу життя, мислення і поведінки виступала свобода. Відбувалося становлення нового суспільного стану – козацтва українського, – люди що готові зі зброєю в руках відстоювати свої «права і вольності». В цьому середовищі зародилася ідея перетворення Війська Запорозького на територіально-політичний організм у складі Речі Посполитої. Але як з іншими нашими етнічними територіями еліта Речі Посполитої відмовила козакам в привілеях і «лицарських» правах, а згодом намагалася ліквідувати цей стан.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

На західних, центральних і північних регіонах України відбулося збільшення податків і повинностей, панщини, обезземелення селян та подальшого закріпачення. Крайньою каплею для людей було жахливе ставлення через іноетнічне походження. Спроби поширити кріпацтво на східні території, де проживала більшість вільних людей, готових боронити свою свободу до «гробу» лише збільшувала кількість іскор над пороховою бочкою.

Література:

1. Воронянський А. В. История Украины: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Харьков.: Парус, 2011. 592 с.
2. Воронянський О. В. Еволюція системи державної влади в сучасній Україні в контексті концепції патронально-клієнтарних відносин. *Державне будівництво*. 2012. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_1_6.
3. Воронянський О. В. Концепт національного суверенітету як принцип реалізації політичних прав нації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2011. № 9. С. 255-260.
4. Воронянський О. В. Роль національного суверенітету в легітимації державної влади. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. № 2. С. 216-221.
5. Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.

Лапченко А. С.

канд. іст. наук, асистентка кафедри ЮНЕСКО

«Філософія людського спілкування» та

соціально-гуманітарних дисциплін,

Харківський національний технічний університет

сільського господарства імені Петра Василенка

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Особа Богдана Хмельницького досі викликає жваві дискусії в науковому середовищі, так як гетьман залишив по собі цілу низку таємниць, а його вчинки є неоднозначними. Зокрема царизм, радянська влада, імперські кола Російської федерації трактували і трактують особистість Б. Хмельницького як поборника підпорядкування українського народу московській владі. Неоднозначно сприймають Б. Хмельницького і поляки. Серед українських дослідників виділимо роботи О. Апановича, В. Гуляя, а В. Брухуненко, Ю. Джеджули, Ф. Левітас та інші. В основному вітчизняні дослідники активно досліджують постать Б. Хмельницького шляхом співставлення з іншими визначними діячами українського народу, або вивчають те, як такі особистості визначали місце гетьмана в історії України. Неабиякий інтерес представляють напрацювання краєзнавчого спрямування. Серед них виділимо роботу Б. Мельника, яка є описом уявної мандрівки пам'ятними місцями Тернопільщини (Збаражчина, Зборівщина, Кременеччина та ін.), пов'язаними з Національно-визвольною війною українського народу 1648- 1657 років. С. Кілессо дослідив історію, архітектурні та мистецькі скарби першої гетьманської столиці Чигирин, а також улюбленої резиденції Богдана

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Хмельницького в селі Суботові та Мотронинському СвятоТроїцькому монастирю в Холодному яру.

Дослідження політичної програми Богдана Хмельницького останнім часом найбільше цікавить істориків. Це і роботи В. Смолія, Ю. Мицика та І. Стороженка. Зокрема, В. Смолій звернув увагу на проблему гетьманського монархізму, підтримавши погляд про ймовірні плани Б. Хмельницького встановити самодержавну владу в Україні. Ю. Мицик висунув на обговорення кілька полемічних міркувань. Автор обстоює тезу, ніби український гетьман вже від самого початку повстання добивався незалежності України від Польщі¹. Це смілива думка – у вітчизняній історіографії її зустрічаємо лише у популярному нарисі В. Будзиновського, виданому на початку ХХ ст. Такий висновок Ю. Мицик робить, зокрема, на підставі розмов, що велися у польському суспільстві про формування на території України окремого князівства.

І. Стороженко, натомість, вказав, що український гетьман сподівався досягнути шляхом переговорів угоди з королем під Білою Церквою. Дослідник слушно заперечує тезу, ніби з-під Білої Церкви Б. Хмельницький не пішов походом на Варшаву під тиском татар. На особливу увагу заслуговують вдалі аргументи історика про те, що це місто було визначено гетьманом та ханом кінцевим пунктом у спільному українсько-татарському поході першої половини 1648 р.

Привертає також увагу оцінка С. Потоцького причин того, що переговорний процес між Україною та Польщею, розпочатий гетьманом невдовзі після свого виступу, так і не був доведений до кінця. Дослідник тієї думки, що цьому перешкоджав Ярема Вишневецький. Хоча тут є деяка частка правди, все ж ми маємо справу з традиційним українським поглядом-стереотипом. Адже сам Б. Хмельницький не контролював ситуацію анархічних виступів в Україні, хоч і намагався це робити. До того ж не було на той час

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

короля: зі смертю Владислава IV у травні 1648 р. втратилася будь-яка надія на проведення успішних трактатів.

На особливу увагу заслуговує стаття В. Степанкова, котра, є скороченим викладом його нарису про організацію розвідувальної служби Б. Хмельницького. Досі ця тема розглядалася лише в окремих статтях і спеціального дослідження не мала. Адже відомості про агентів Хмельницького та його розвідників дуже розпорошені у джерелах, і щоб знайти якийсь один факт, іноді доводиться переглянути величезну кількість документів. Ученому вдалося це зробити і його розв'язання цієї проблеми заслуговує на високу оцінку. Ф. Шевченко подав доповнений матеріал до своїх попередніх розвідок про те, як історичне минуле відображалось на діяльності козацького гетьмана.

Українсько-російські відносини розглядаються у статтях В. Горобця та В. Брехуненка. Останній, зокрема, розвиває думку про те, що стосунки Війська Запорозького та Війська Донського протягом 1648-1653 рр. часто мали конфронтаційний характер.

Немало змістовних думок містить у собі праця Ю. Пінчука про те, як фігура Б. Хмельницького була відображена в науковому доробку Миколи Костомаров. Щоб краще висвітлити це питання, автор намагається зрозуміти, насамперед, політичні погляди М. Костомарова. Порівнюючи висвітлення діяльності Б. Хмельницького у творах М. Грушевського та В'ячеслава Липинського, Л. Мельник, на противагу Ю. Пінчукові, дотримується традиційних поглядів на існування народницької та державницької шкіл в українській історичній науці.

Підводячи підсумок аналізу сучасної української історіографії присвяченої постаті Богдана Хмельницького маємо зазначити що сучасна українська історіографія з даної проблеми може бути охарактеризована як доволі розлога. Окрім наукових досліджень, опубліковано широке коло науково-популярних праць. Поруч із вченими постаттю гетьмана цікавляться краєзнавці, журналісти і пересічні громадяни.

Лисюк Н. В.

учитель української мови та літератури

Харківська гімназія № 65

**«ТІЇ СЛАВИ КОЗАЦЬКОЇ ПОВІК НЕ ЗАБУДЕМ!»: КОЗАЦЬКА
ТЕМАТИКА В ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

Українське козацтво, Хмельниччина, осередок козацької вольниці – Запорозька Січ залишили значний слід в історії та народній пам'яті. Непокірне козацтво змінило національний менталітет, утвердивши у якості його домінантної цінності потяг до «вольності», свободи у всіх сферах: соціальній, морально-етичній, світоглядній тощо. Його волелюбність, непокірність долі, дерзновенний виклик-непокора владі, суспільним ієрархіям, презирливо-зневажливе ставлення до усталених соціально-правових структур, унормованого існування та щоденних релігійно-ритуальних практик, дика жорстокість по відношенню до ворогів оспівувались народом навіть після того, як козацтво зійшло з історичної сцени. Козакоцентризм, тобто поставлення феномену козацтва у центрі уваги, стає однією з домінуючих рис письменства першої половини ХІХ століття. Тож не дивно, що Тарас Григорович Шевченко, плекаючи мрію про звільнення України від іноземного панування, звертається в своїх творах до козацької тематики.

Творчість Т. Г. Шевченка неодноразово піддавалась детальному науковому дослідженню. Певний інтерес дослідники проявляли й до творів поета на історичні теми. Одним з перших до аналізу низки творів Т. Шевченка, присвячених історичному минулому, долучився І. Франко [8]. У наукових розвідках І. Дзюби [2], О. Забужко [3], Д. Наливайко [5] теж звертається увага на дослідження історико-національних патріотичних поглядів Кобзаря. Деякі аспекти історичних подій в Україні у творчості Т. Г. Шевченка були предметом

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

дослідження І. Гуржія та М. Лещенко [1], С. Задорожної [4], О. Ряшко, Л. Остапенко [7], Є. Шабліовського [9] та інших.

Одним з основних джерел, з якого Тарас Григорович Шевченко черпав творчу наснагу була народна пісня. «Ще підлітком, – пише Є. Шабліовський, – Тарас активно сприймав розповіді про віковічну боротьбу з турецькими загарбниками, з шляхетською Польщею. Атмосфера живих традицій визвольної боротьби народу повсякчас оточувала майбутнього поета» [9, с. 9]. Значний вплив на формування літературних смаків Тараса Григоровича мала творчість Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Боровиковського, Метлинського, Костомарова та найкращі взірці російської і польської літератури [1, с. 17]. Вагому роль відіграли також збірки пісень Михайла Максимовича, Миколи Цертелєва, Амвросія Метлинського, «Історія Русів», «Запорозька старовина» Ізмаїла Срезневського, наукові праці з історії України М. Бантиш-Каменського, Миколи Маркевича, козацькі літописи, зокрема «Літопис Величка» [6].

Вся творчість Т. Г. Шевченка демонструє його захоплення історичним минулим. Ранні твори Шевченка репрезентують романтичний, ідеалізований образ козацької України, у центрі якого знаходиться козацтво як головна рушійна сила нації. Це «Причинна» (1837) і «Думка» (Тече вода в синє море...) (1838). Звернення до образу козацтва зумовлене повагою до славних традицій і героїчної боротьби за волю і незалежність, а також прагненням актуалізувати його значення для тогочасної України. Особливу увагу поет звертає на боротьбу українського козацтва проти поневолення українського народу польською шляхтою. Один з перших творів – «Тарасова ніч» (1838) – було присвячено подіям 22 травня 1630 р. козаччини. В основу сюжету було покладено вирішальний бій козацьких загонів під проводом Тараса Трясила та військ польського гетьмана С. Конєцпольського під Переяславом:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,

Прокинулись ляшки-панки –
Нікуди втікати!

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

А козаки, як та хмара,
Ляхів обступили.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;

Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце – ляшки-панки
Покотом лежали [10, с. 58].

В образі Тараса Трясило бачимо козацтво як захисника національної волі та православної віри. Визначальною рисою характеру гетьмана є єдність його інтересів і позицій із простими козаками. Він – істинний борець за свободу:

Обізвався Тарас Трясило
Волю рятувати,

Обізвався, орел сизий,
Та й дав ляхам знати! [10, с. 57].

Інший бік козацького життя – боротьбу проти турецько-татарських загарбників – змальовано у поемі «Іван Підкова» (1838). Поєднує цей твір з попереднім демонстрація єдності отамана і козаків. Отаман розумний, оскільки усвідомлює важливість бути з простими козаками як головну запоруку своїх перемог. Повна довіра козаків до отамана можлива за умови, якщо він виступає виразником і захисником їхніх інтересів. Єднає ці твори й те, що зміст її спрямований на піднесення гордості народу за героїчну боротьбу в минулому, пробудження патріотичних почуттів. Власне в цих творах уперше з'являється й надалі усталюється образ України як етноісторичне поняття батьківщини [3, с. 22]. Поема досить добре демонструє використання автором елементів народної творчості українського народу. У традиційній манері Шевченко змальовує керівника морського походу козаків, наділяючи його надприродною силою:

А попереду отаман
Веде, куди знає;
Походжає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди –
Де то будуть роботи?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку – човни стали.
– Нехай ворог гине!

Не в Синопу, отамани,
Панове-молодці!
А у Царград, до султана
Поїдемо в гості!
Добре, батьку-отамане! –
Кругом заревіло.
– Спасибі вам! – Надів шапку.
Знову закипіло
Синє море [10, с. 55-56].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

До цього сюжету Тарас Григорович звертається ще раз у 1842 р., присвятивши поему «Гамалія» опису цього походу, бою у Царгороді та повернення козаків з перемогою на Батьківщину. Як і в попередньому творі, тут автор теж використовує дух традиційних народних пісень та дум, в яких описувались подвиги Самійла Кішки, Олексія Поповича, Марусі Богуславської, Івана Богуславця та ін. Користуючись тими ж прийомами Шевченко змальовує головного героя – Гамалію – надзвичайними якостями:

Реве гарматами Скутар,
Ревуть, лютують вороги.
Козацтво преться без ваги –
І покотились яничари.

Гамалія по Скутарі –
По пеклу гуляє,
Сам хурдигу розбиває,
Кайдани ламає [10, с. 173-174].

Тарас Григорович у «Гамалії» показує відвагу козацтва під час цього бою та згадує його попередню славетну боротьбу з турками. Для цього він вводить образ Петра Конашевича Сагайдачного, під проводом якого козаки здійснили ряд успішних походів на татарські й турецькі міста-фортеці, що були водночас і невірницькими ринками. У поемі він названий автором Ченцем. Це пов'язано з тим, що Шевченко, як і деякі історики того часу, помилково вважав, що Сагайдачний помер у монастирі. Візантія «...боїться, щоб Чернець Не засвітив Галату знову» [10, с. 176] (передмістя Стамбула, яке спалив Сагайдачний під час одного з боїв).

Славне козацьке минуле Тарас Григорович згадує й у віршованому зверненні до Г. Квітки-Основ'яненка (1839):

Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!
Нема Січі; очерети
У Дніпра питають:
«Де то наші дітись,
Де вони гуляють?»
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачим.
На тім степу скрізь могили

Стоять та сумують;
Питають у буйного:
«Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Верніться! Дивіться -
Жита похилились,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла...
Верніться!» [10, с. 51-52].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Славетному минулому поет протиставляє сучасну йому Україну:

Обідрана, сиротою	Тяжко-важко сиротині,
Понад Дніпром плаче;	А ніхто не бачить... [10, с. 52].

Оспівуючи минуле, Т. Г. Шевченко прагне розв'язати важливі проблеми сучасності, з'ясувати:

Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти [10, с. 52].

Саме в збереженні історичної пам'яті поет вбачає запоруку процвітання України, ліквідації чужоземного гноблення:

Наша дума, наша пісня	От де, люде, наша слава,
Не вмере, не загине...	Слава України! [10, с. 52].

У поемі «Гайдамаки» поет з боєм говорить про те, що там, де колись вирувало повне відваги й непереборної сили козацьке життя, зараз залишилися лише «високі могили». Гонта і Ярема Галайда, зображені як герої Коліївщини, що стала «останнім великим спалахом» козацької епохи, потужним імпульсом до продовження визвольних змагань. І. Франко зазначає, що у Т. Г. Шевченка «історично вірно списані Гонта, Залізняк, уманська різня, а що найголовніше, що вірно схоплений сам характер Коліївщини». Мета гайдамаків – боротьба за волю, за вільну Україну, щоб в «Україні блисла гетьманська булава» [8, с. 47]. Шевченкові гайдамаки виконують функції очищення-оновлення-звільнення спільноти від скверни шляхом власної загибелі-самопожертви. Гайдамацтво є для Шевченка втіленням кращих сил українського суспільства, здатних здійснити перетворення. Митець висловлює жаль, що справа гайдамаків не була завершена:

Посіяли гайдамаки	Що мусим робити?
В Україні жито,	Нема правди, не виросла;
Та не вони його жали.	Кривда повиває...[10, с. 124].

У творах «Великий льох», «Сон», «Розрита могила», «Сліпий», «Стоїть в селі Суботові», «Чигирине, Чигирине» та ін. Т. Г. Шевченко викриває колоніальну політику царизму щодо України, здійснювану Петром І,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Катериною II, Олександром I, Миколою I. Гнівню засуджує Кобзар царя Петра I, за наказом якого «городи палили», тобто спалили гетьманську столицю Івана Мазепи – Батурин, а «козацькими кістками болота гатили», щоб на них збудувати Петербург.

О Боже наш милосердний!
О царю поганий!
Царю проклятий, лукавий,
Аспіде неситий!
Що ти зробив з козаками!

Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
[10, с. 211]

Вивчаючи історичне минуле своєї Батьківщини, Т. Г. Шевченко робить висновок, що справжньою причиною руїни в Україні, крім великодержавної політики царизму, є «козацька старшина», яка заради особистих вигод забула про інтереси народу. Це спричинило те, що вона опинилась у рабстві або російських, або польських, або турецьких владик.

Чого ж ви чванитеся, ви! Що добре ходите в ярмі,
Сини сердешної України! Ще лучче, як батьки ходили [10, с. 287]

У своїх творах Т. Шевченко звеличує гетьманів-патріотів, які боронили рідну землю. Аналізуючи історію визвольної боротьби українців, поет дійшов висновку, що серед українських гетьманів, полковників і сотників були справжніми воїнами-лицарями і захисниками своєї держави – Б. Хмельницький, П. Полуботок, Г. Лобода, П. Наливайко, С. Палій, І. Богун. Керівники козацьких повстань – Т. Трясило, Я. Остряниця, чи нарешті ватажки гайдамаків – І. Гонти, М. Залізняка, М. Швачка – всі вони, – говорив Кобзар, повстають проти влади, захищають бідних і гноблених, тобто є «святими месниками» [7, с. 18]. Вони мають такі риси, як мужність, звитяга, гідність і любов до свого народу, Батьківщини.

Найбільш трагічними подіями в історії України поет вважав події, згадані ним в містерії «Великий льох» (1845): Переяславську угоду, Полтавську трагедію та зруйнування Січі. Найгострішого осуду в поемі зазнав Богдан Хмельницький. За свої провини зв'язані з цими подіями караються в містерії

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

три душі-дівчата: перша карається на цьому світі тому, що важко, хоча й несвідомо согрішила, – перейшла з повними відрами дорогоу гетьманові Богданові Хмельницькому, коли він їхав у Переяслав укладати договір із Москвою та присягати цареві Олексієві:

«...Дивлюсь – гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслов
Москві присягати!..
І вже ледви я, наледви
Донесла до хати –

Оту воду... Чом я з нею
Відер не побила!
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тію клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в Рай не пускають» [10, с. 249].

У цій же поемі-містерії також виступають і три ворони: українська, польська і московська. Українська ворона хвалиться, як вона нищила й нищить український народ після того, як Хмельницький приєднав Україну до Москви: «Ви ще й не родились, як я отут шинкувала та кров розливала!...»:

А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала...
Ні! Встали, погані,

Із шведською приبلудою...
Та й тоді ж творилось!
Аж злішаю, як згадаю...
Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими...» [10, с. 255]

«Нерозумним сином» називає Богдана Хмельницького Шевченко у поемі «Розрита могила», шукаючи винних у тому, що «гине Україна». Він вкладає в уста матері України на адресу гетьмана страшні слова:

... Ой Богдане!...
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,

Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала...» [10, с. 190]

Свого гострого суду над гетьманом Хмельницьким поет не змінив до самої своєї смерті, про що у вірші «Осії. Глава XIV. Подражаніє», пише:

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

«Погибнеш, згинеш, Україно...
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? За Богдана...» [10, с. 566].

Тарас Григорович Шевченко вірив у те, що:

Встане Україна.	І помоляться на волі
І розвіє тьму неволі,	Невольничі діти!...» [10, с. 263],
Світ правди засвітить,	

Т. Шевченко зміг оцінити і заслуги Хмельницького. Він часто в своїй творчості згадує про подвиги гетьмана над Польщею. Так, у поемі «Гайдамаки» поет словами благочинного попа звертається до нас українців, до своїх нащадків з призивом:

«...Згадайте праведних гетьманів,
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана...» [10, с. 66]

До інших гетьманів, що свідомо йшли на співпрацю з ворогами України, Т. Шевченко ставиться ще більш зневажливо, ніж до Богдана Хмельницького. Він називає їх «рабами, підніжками і гряззю Москви», «варшавським сміттям». Це ті, що проливали кров за ворожу справу «і нам, синам, передали свої кайдани, свою славу». Івана Скоропадського поет називає «дурним гетьманом», Іван Самойловича – «дурним поповичем», а про Кирила Розумовського і його старшин каже, що вони «пудром обсипались і в цариці патинки лизали» [4, с. 38].

Таким чином, у творчості Т. Г. Шевченко знайшло відображення героїчне минуле українського народу. Увагу поета привернули ті моменти минулого, у яких виявилась боротьба народу проти загарбників та пригноблювачів за свою волю й незалежність. Велику роль у цій боротьбі, за глибоким переконанням поета, відіграло українське козацтво. Мотив визвольної боротьби є основним у поезіях «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гамалія», «До Основ'яненка», «Гайдамаки», «Великий льох» та ін. Всі твори Т. Г. Шевченка, його громадська діяльність була спрямована на соціальне та національне визволення народу, в

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

якому, на його думку, велику мобілізуючу роль повинна була виконати історична пам'ять, славетні традиції героїчного минулого українського козацтва.

Література:

1. Гуржій І. О., Лещенко М. Н. Історичні погляди Т. Шевченка. К.: Наукова думка, 1964. 242 с.
2. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 720 с.
3. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. К.: Абрис, 1997. 144 с.
4. Задорожна С. Козакоцентризм як вияв суб'єктивізму художнього мислення Тараса Шевченка. *Шевченкознавчі студії: Зб. наукових праць*. Вип. 11. К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. С. 36-39.
5. Наливайко Д. Шевченко, романтизм, націоналізм. *Слово і час*. № 3. 2006. С. 3-21.
6. Народна та романтична спрямованість у ранній творчості Тараса Шевченка. URL: https://ru.osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/16014/ (дата звернення: 5. 01.2021)
7. Ряшко О. В., Остапенко Л.О. Т.Г.Шевченко у формуванні національної свідомості патріотизму. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2016. Вип 1. С. 12-21.
8. Франко І. Шевченкознавчі студії / упоряд. М. Гнатюк. Львів: Світ, 2005. 472 с.
9. Шабліовський Є. С. Патріотичні ідеї в творчості Шевченка. К.: «Радянська Україна», 1961. 92 с.
10. Шевченко Т.Г. Кобзар. К.: Державне видавництво художньої літератури, 1957. 628 с.

Луценко М.В.

канд. іст. наук, доцент кафедри історії України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В ПОЛІТИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В середині XVII ст. українське козацтво відігравало важливу роль у розвитку української політичної думки. Це була потужна сила, результатом діяльності якої стало утворення Української держави. Вона була формою найвищого розвитку українського етносу в ранньомодерній історії України.

Становлення української державності відбувалося в єдності з процесами пробудження національної самосвідомості. Формування інституційних засад українського державотворення було складним, суперечливим, далеким від свого завершення процесом. Українське козацтво було силою, яка прагнула реалізувати політичні та державницькі ідеали українського етносу, що здійснило вирішальний вплив на становлення в українському суспільстві нових моделей світосприйняття і нової політичної культури. Став можливим процес консолідації українського народу навколо національної ідеї.

Козацька проблематика є однією із пріоритетних у вітчизняній історіографії, особливо національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Про початки українського державотворення козацької доби вперше зазначали у своїх працях М. Грушевський [1] , В. Липинський [4]. Дослідженню державної ідеї в Україні ранньомодерного часу присвячені праці В. Смолія та В. Степанкова [8]. Ідеологічна складова тогочасного соціокультурного розвитку українського етносу, яка впливала на процес державотворення, представлена у працях Ю. Мицика [5], Я. Федорука [9] .

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Період національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького займає важливе місце в українській історичній думці. Саме з повстання Запорізької Січі продовжилась державницька традиція української нації. Надзвичайно важливу роль у її зміцненні та піднесенні відіграв саме гетьман Б. Хмельницький.

Національно-визвольна боротьба мала великий успіх, хоча і розпочалася без підготовки та консолідації народних мас.

Саме 1649 рік став переломним у державотворчих поглядах Богдана Хмельницького, навіть промовляючи до польських комісарів у Переяславі, він заявляв: «Бог дав мені, що я є нововладцем і самодержцем руським». Це свідчило, що Хмельницький планує створити самостійну державу і бачить себе одноосібним правителем.

В програму Української козацької держави гетьман закріпив ідею української соборності і тим самим на практиці талановито об'єднав ідею старої княжої України-Руси з новою ідеєю козацької державності, що красномовно доводить його виступ у лютому 1649 р.: «... Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первейшо шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православную нашу. Поможет мі то черньвська по Люблин і Краков, от которой я не оступлюсь, бо то правая рука наша, – люди которие, холопствано не витерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда вся. Притім Тугай-бей близько мене єсть..., готов все чинити, щоя захочу. Зараз вічна ваша козацька з ними приязнь, которой світ не розірве. За границу на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам і на Україні і Подолу і Волині: тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи» [3, с. 106].

Щодо поглядів Богдана Хмельницького до форм майбутньої державної організації, то уподобання розділилися між традиційною руською державою (Князівство Руське) і козацькою державою Війська Запорозького. Але

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

враховуючи те, що козацтво у XVII ст. привертало до себе увагу як військово-політичне формування з демократичними цінностями, Хмельницький вибрав новий гетьманський, хоча і не полишав спроб підняти свій рід до монархічного.

Б. Хмельницький схилявся, як зазначає О. Салтовський, до «необхідності встановлення в Україні класичної для тогочасної Європи форми правління – спадкової монархії» [7, с. 63]. Гетьман намагався створити місцеву династію правителів та поєднати її з європейськими монаршими домами шлюбними зв'язками, тому одружив свого сина Тимоша з дочкою молдавського господаря В. Лупула. Це мало забезпечити законність спадкової гетьманської влади, урівнювало українського гетьмана з європейськими правителями. Можливо, заснування спадкової монархії дещо суперечило демократичним традиціям козацтва. Така політика Б. Хмельницького була цілком виправданою, бо в тодішній Європі домінувала спадкова монархія.

Отримання права на автономію дозволило гетьману Богдану Хмельницькому зміцнити владні козацькі інституції та випрацювати основи соціально-економічної політики. На початку 1650 р. відбулася реорганізація адміністративно-територіального устрою Війська Запорозького. У створених 16 полках, які складали ядро повстанських сил, полковники, сотники і отамани здійснювали не лише військову, а й цивільну владу. Одночасно формувалася власна судова система, гетьманській владі була підпорядкована Запорозька Січ [2, с. 227].

Богдан Хмельницький, у процесі реалізації положень Зборівської угоди 1649 р., в першу чергу приділяв увагу зміцненню державних інституцій, формуванню основ соціально-економічного розвитку та утвердженню пріоритету гетьманської влади. Підпорядкування королю Речі Посполитої не стало на перешкоді Хмельницькому діяти самостійно у вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики, що сприяло зростанню його авторитету в українському суспільстві. Вважаючи свою залежність від польської корони суто формальною, у серпні 1650 р. гетьман заявив магнатським посланцям що

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

його «ані король, ані Річ Посполита до жодної справи не можуть всилувати... Бо я вільний собі, і кому захочу, тому й буду підданим» [10, с. 74].

Олександр Оглоблин стверджував, що головною метою діяльності Богдана Хмельницького було вдержати і розбудувати Українську козацьку державу, оборонити її мілітарно та правно-політично і забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою та Чорним морем [6, с. 159].

Блискучі військові перемоги гетьмана Б. Хмельницького призвели до істотних змін у політичній ситуації на території України. На звільнених землях ліквідовувались органи державної влади Речі Посполитої і створювався новий політичний лад. Було сформовано Українську національну державу, на основі філософії української козацької державності, де провідною верствою населення стало козацтво.

Таким чином, зважена політика Б. Хмельницького, врахування соціальних ідеалів козацтва та формування на Запорозжі механізму національної державності зробили можливим на середину XVII ст. формування повноцінного державного організму з демократичними рисами. Однак реальна політична й геополітична ситуація складалася так, що свої державницькі проекти гетьману реалізувати не вдалося.

Література:

1. Грушевський М. Історія України-Руси. К.: Наукова думка, 1995-1998. Т. 8-10.
2. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич, - 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 408 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

3. Лебедєва Ю. О. Українська держава гетьмана Богдана Хмельницького в контексті сучасного державотворення. *Науковий вісник Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 104-109
4. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. *Липинський В. Твори*. Філадельфія, 1980. Т. 2. 637 с.
5. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації. *Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана) / Відп. ред. В. А. Смолій*. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 25-39.
6. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. *Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження*. К.: Смолоскип, 2003. С. 159.
7. Салтовський О. І. Концепції української державності (від витоків до початку ХХ сторіччя). К.: Вид-во ПАРАПАН, 2002. 396 с.
8. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання. К.: Темпора, 2009. 680 с.
9. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів, 1993. 68 с.
10. Щербак В. О. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 220 с.

Лялюк І. М.

учитель російської мови та зарубіжної літератури

Харківська гімназія № 65

**ПОСТАТЬ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ТА ОЦІНКА ЙОГО
ДІЯЛЬНОСТІ В ПОЕМІ ДЖ. Г. БАЙРОНА «МАЗЕПА»**

Зацікавлення на заході Європи Україною стало дуже помітним наприкінці XVII – початку XVIII сторіччя. Про це свідчать численні історичні книги і мандрівна література, а також журнальні статті, що були опубліковані в той час. Між 1698 і 1812 роками в одній лише Англії було надруковано 26 мандрівних щоденників про Україну. Та справжній сплеск інтересу до України стався на початку XVIII сторіччя, коли вона стала ареною війни між Швецією й Росією за участі двох монархів, яких тоді вважали наймогутнішими державними діячами сучасності – Карла XII та Петра I. У європейській романтичній літературі тема України – як екзотична, етнічна, національна – починає звучати в повну силу. Романтиків приваблюють звичаї, фольклор, особливості національного характеру українців, зокрема їх любов до свободи, сила духу, мужність, стійкість. Саме в цей період у центрі уваги письменників-романтиків опиняються поворотні моменти української історії та ключові її фігури, зокрема постать Івана Степановича Мазепи. Український гетьман став людиною, що дала натхнення багатьом західним митцям – художникам, композиторам, письменникам. Його малювали романтичні художники Теодор Жеріко, Ежен Делакруа, Луї Буланже, Орас Верне, він надихав великого угорського композитора Ференца Ліста і таких письменників, як Жюль де Рессеґ'є, Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Олександр Пушкін і, що найбільш важливо, такий велет французької літератури, як Віктор Гюґо.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Значний інтерес до подій 1709 р. в Україні проявив і Джордж Гордон Байрон, результатом чого стало написання ним поеми «Мазепа».

Ця романтична поема Дж. Байрона стає предметом наукових розвідок в аспекті розкриття проблематики, особливостей персонажної системи, романтичних художньо-образних засобів у дослідженнях О. Вечірко [3], О. Горбоноса [4], Н. Дуденко [6], Д. Затонського [7], О. Кудлея [8], Д. Наливайко [10], С. Павличко [11] та ін. У цих глибоких та ґрунтовних наукових працях значна увага приділяється дослідженню поеми «Мазепа» з огляду розкриття в ній теми України в європейській літературній традиції. Проте образ козацтва та його гетьмана залишається на задньому плані.

Поема «Мазепа» Дж. Байрона – унікальне свідчення українознавчих зацікавлень класика англійської романтичної літератури, який одним із перших репрезентував образ України і українського героя в європейській літературі. Вона була написана в Італії в 1818 р. і опублікована в 1819 р. У цей час 31-річний Байрон знаходився на піку творчості [5, с. 217]. Причиною звернення до цієї теми стало ознайомлення з «Історією Карла XII, короля Швеції», яку дев'яносто років до цього підготував молодий Вольтер. Відомості про український похід шведів, про Мазепу і про битву під Полтавою Вольтер отримав від офіцера французької розвідки Григорія Орлика. Цей офіцер був сином Пилипа Орлика, гетьмана у екзилі, в минулому – друга і соратника покійного гетьмана Івана Степановича Мазепи. Не дивно, що, віддавши своє життя за свободу Греції поет, зацікавився долею українського гетьмана. Лише кілька рядків про нього з «Історії Карла XII» Вольтера підказали геніальній фантазії лорда Байрона більше, ніж іншому могли б розповісти цілі томи. Основний задум поеми – це змалювання романтичного героя, не вигаданого авторською уявою його творця, а конкретної історичної постаті [9, с. 143].

На початку твору ми бачимо гетьмана літньою людиною, після поразки під Полтавою. Але ані тіні іронії втеча козаків і шведів не викликає. Мазепа звичний до будь-яких умов, спить на купі листя там, де застав його сон. Він

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

задовольняється найпростішою їжею, якою ділиться з товаришами. На схилі літ Мазепа – мудрий, розважливий, урівноважений, сповнений гідності і поваги, його визначальною рисою є велич духу, віри в свої сили:

І сам він був, як дуб-титан,
Землі козацької гетьман [1].

Особливість оповідної структури твору – це монолог-сповідь старого Мазепа. У юнацькі роки веселий, стрункий, красень, паж польського короля Яна-Казимира: «мав гарячу кров дідів»; «бувало кожного вельможу з мужів чи хлопців переможу»; «таж я не раз, не двічі Дивився просто смерті в вічі»; «я був веселий і стрункий» [1]. На привалі гетьман розповідає історію свого прибуття в Україну. Саме у Ф. Вольтера запозичив Байрон епізод, не підтверджений жодним історичним джерелом, коли «...за любовний зв'язок його юнацьких років з дружиною одного польського магната» Мазепа був прив'язаний до дикого коня, «який походив з України і примчав Мазепу назад у степи, напівмертвого від втоми та голоду...Завдяки своєму розуму й освіті він став шановним серед козаків... і гетьманом України» [2, с. 40]:

Я став гетьманом в їх країні.
Безумний, що в гніві палкому
Помстивсь так люто на мені
І в'язня голого із дому
В пустиню вигнав на коні,
Він путь поклав мені до трону.
Хіба ж ту долю нам збагнуть?
Забудь печаль, одчай забудь! [1].

Байрон, пишучи про Мазепу, ніби писав про себе. Перебуваючи в Італії, він закохався в Терезу, графиню Гвіччіолі. Вона була одружена, а її чоловік був старший за неї на 40 років. Ситуація подібна до того, яка описується в поемі. До речі, її героїню, в яку закоханий майбутній гетьман, теж чомусь зовуть Тереза [11, с. 76]. У поемі Мазепу змушують покинути Варшаву, королівський двір.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

І він опиняється в дикій, але вільній Україні, де й стає козацьким очільником. Байрон також змушений був через скандали покинути свою рідну Англію, зрештою «цивілізовану Європу» й опинитися в «дикій» Греції, де вожді визвольної боротьби часто не могли знайти спільної мови між собою, а країна перебувала в тяжкому стані, не маючи змоги ефективно протистояти туркам [7, с. 81]. Байрон начебто повторював «шлях Мазепи». Щоправда, він так і не став очільником людей, що боролися за свою незалежність, на відміну від свого українського героя.

Фактично головну частину поеми займає романтична подорож майже непритомного, стікаючого кров'ю юнака верхи на коні безлюдними степами й лісами незнайомої землі і один розгорнутий образ – біг дикого, неприрученого, пригнаного в Польщу коня, що рветься назад в Україну. Нестримний політ скакуна завдає безкінечних, нестерпних фізичних і духовних страждань юнаку, прив'язаному до його спини. Образ дикого коня, що ніс Мазепу через ліси й степи з Польщі в Україну, це і символ нестримної пристрасті майбутнього гетьмана, і фатальної долі, і втілення смерті, і символ непохитної волі, яка приведе Мазепу до гетьманства. З образом дикого коня нерозривно пов'язаний і образ України. Автор пише, що це «дика країна», у якій «дикі степи», «дикий праліс», «дика площина» [1]. У поемі створюється романтичний образ України, що є вільною, але ще не освоєною землею. Біг коня можна інтерпретувати й як прагнення до свободи українського провідника, самої України і, загалом, будь-якого народу, що хоче бути вільним. Ці прагнення Байрон підтримував зі справжньою романтичною пристрастю.

Вдало обрана жанрова структура твору, адже ліро-епічна поема – типовий романтичний жанр, дозволила англійському романтику не просто відтворити історичні події (це не було головним завданням для Байрона), а передати внутрішній стан героя, його почуття і переживання, автор хотів лише відобразити сам «дух України», що втілювався і в її широких краєвидах, і в душі її

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

гетьмана [3, с. 374]. Автора цікавлять плин почуттів, політ уяви гетьмана [11, с. 168].

У тексті поеми «Мазепа» в українських степах живуть люди, такі ж вільні, як і навколишня незаймана природа, котрі не терплять ніякого поневолення: їхня кров кипить сильніше й несамовито рветься з будь-яких оков. Дж. Байрон стає досить точним у фіксації географічних особливостей України та історичних реалій, які в ній відбулися: спершу кінь проносить героя повз руїни давніх фортець, які колись оберігали країну від татарських орд. Далі з'являються й свіжіші «сліди історії», що їх залишили турецькі походи в Україну в 70-х рр. XVII ст., які стали апофеозом славнозвісної Руїни:

А на шляху ні міст, ні сіл –
Крім степу, дикої країни
У чорнім обводі лісів.
Лиш де-не-де зубчасті стіни
Фортець, збудованих колись!
За рік проходило сюди
Турецьке військо... Всюди, де
Ступали спагів тих копита,
Там кров'ю вся земля полита
І зелень довго не росте [1].

До певної міри І. Мазепа у Байрона «злочинець» (у тому сенсі, що переступає через встановлені межі), бунтівник, який по-максималістськи заперечує усталені соціальні й моральні приписи, кидаючи виклик суспільству. Через його образ читач уявляє собі непереможений дух нескореної України. Образ гетьмана в інтерпретації Байрона «наближає» Мазепу до звичайного українського козака, автор називає його «козацьким князем», «козацьким сином». І дійсно, гетьман веде себе як типовий український козак: турбота про коня, догляд за зброєю.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Мазепа хоче принести користь для своєї батьківщини, звільнити її від тиранства. Але в кінцевому рахунку ця боротьба закінчується поразкою. В уста гетьмана поет вкладає слова в яких лунає гіркий біль за невдачу:

Ми рушили – коня хода
Вже не була швидка й тверда.
У нестриманному бігу,
Замилений, свою снагу
Він загубив. Пристав, ослаб –
його й дитина повела б.
Над ним лиш я не володів:
Сплетіння петель і вузлів
Скували в'язи, кожен м'яз.
Я силу пробував не раз,
Хочби на мить єдину тут
Хотів позбутися від пут,
Але зашморгував себе.
Змагання марне і слабе
Скінчилося [1].

Проте ця невдача не зломил гетьмана:

А втім, як бачите, літа
Не вигнули мого хребта,
Не зменшили і не змінили
Відваги, розуму і сили,.. [1].

Таким чином, англійський письменник одним із перших привернув увагу європейців до суперечливої особистості українського гетьмана. Залишаючись в рамках романтичної ідеалізації, Байрон мало цікавився історичним тлом. Мало не центральною стала фантастична любовна історія, що ревнивий чоловік, вистеживши Мазепу на таємному побаченні зі своєю дружиною, прив'язав коханця до спини дикого необ'їждженого коня - і той помчав степами на схід, в

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Україну, яка не має жодного історичного підтвердження. Спираючись на цей епізод, Байрон створив новий тип ліричного героя, головними рисами якого стали бунтівний характер, прагнення до свободи, гідність, гордість, мужність та сила. Козацька держава сприймалася як бастион свободи у боротьбі з московською тиранією. Українська звияга мала наснажити інші народи у боротьбі з національним поневоленням.

Література:

1. Байрон Дж. Г. Мазепа (пер. О. Веретенченко). URL: <http://www.ukrlib.com.ua/books-zl/printthebookzl.php?id=28&bookid=4&sort> (дата звернення: 5. 01.2 021)
2. Бушакова О., Бевзун Ю. Образ Івана Мазепи в мистецтві західноєвропейського романтизму. *Всесвітня література в сучасній школі*. 2017. № 3. С. 38-42.
3. Вечірко О. Дж. Г. Байрон і Україна. *Наукові записки КДПУ. Серія: Філологічні науки*. 2016. Вип. 145. С. 372-376.
4. Горбонос О. В., Ващенко О. Ю. Україна як складова авторського світообразу поеми Дж.Г. Байрона «Мазепа»: синхронно-художній аспект. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. 2013. № 2 (6). С. 113-117.
5. Давиденко Г.Й., Чайка О.М. Історія зарубіжної літератури XIX – поч. XX ст.: навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2007. 400 с.
6. Дуденко Н. И. Д. Г. Байрон. Поема «Мазепа», її історична основа та романтичний міф. Риси романтичного героя в образі Мазепи. Зарубіжна література в школах України. URL: <http://zl.kiev.ua/konkursi/roboti-uchasnik-v-poperednogo-konkursu/d-g-bairon-poema-mazepa-storichna-osnova-ta-romantichniim-f-risi-romantichnogo-geroja-v-obraz-mazepi.html> (дата звернення: 5. 01.2 021)
7. Затонський Д.В. Д.Г. Байрон. К.: Центр учбової літератури, 2002. 226 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

8. Кудлей О. Українська тема у річищі художньо-естетичних пошуків лорда Байрона. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2009. Вип. 4. С. 104-107.
9. Кучер С. Специфіка осмислення образу Мазепи у творчості Дж. Байрона і Б. Лепкого. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. 2005. Вип. 10. С. 142-144.
10. Наливайко Д.С., Шахова К.О. Зарубіжна література доби романтизму. К.: Наукова думка, 1998. 234 с.
11. Павличко С.Д. Байрон: Нарис життя і творчості. К.: Дніпро, 1989. 189 с.

Мартінова І.С.

канд. іст. наук, доцент, доцент кафедри історії України

Харківський національний педагогічний університет

імені Г.С. Сковороди

ОСМАНСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідження дипломатичних відносин між українськими та турецькими урядами в середині XVII століття є одним із актуальних питань вітчизняної історіографії та потребує поглибленого аналізу. Щодо історіографічного осмислення національно-визвольної революції середини XVII ст., то своїми публікаціями виділяється Ю. Мищик [6]. Автор оглядає здобутки сучасної української історіографії даної проблематики і визначає деякі тенденції, зокрема за переконанням Ю. Мищика сучасна історіографія багато в чому продовжує традицію, яка була в центрі уваги класиків української історичної думки. Огляд літератури з зазначеної проблеми дають майже всі автори, що вивчають зовнішню політику гетьмана. Можна визначити такі головні питання, на які шукають відповіді вітчизняні дослідники: 1) наскільки можливим був турецький протекторат і яке значення мало конфесійне питання; 2) які тактичні та стратегічні завдання ставив перед собою гетьман під час переговорів у 1648, 1650-1651, 1655 роках; 3) взагалі, переговори Б. Хмельницького з Портою проводилися з метою обрання оптимального варіанту протекції чи слугували дипломатичним маневром для отримання від країн-сусідів військово-політичної підтримки.

Чорноморський напрямок зовнішньої політики гетьмана Б. Хмельницького почали розглядати ще М. Костомаров і М. Грушевський [1; 5]. Значну увагу конкретному аналізу окремих аспектів дипломатичної

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

діяльності Б. Хмельницького стосовно Кримського ханства та Високої Порти в середині XVII ст. приділили знані українські орієнталісти Омелян Пріцак [7; 8] та Ярослав Дашкевич [2-4]. Я. Дашкевич писав про те, що сусідство такої велетенської держави, як Османська імперія, було не лише важливим, а в окремі періоди, навіть, вирішальним політичним і воєнним фактором для існування України протягом XV–XVIII ст. Він також звертав увагу на необхідність переосмислення ролі східного напряму політики українського уряду [2].

Встановлення стосунків з османською імперією Б. Хмельницький розпочинає у жовтні 1648 р., коли було відправлене посольство до Стамбула, листування, обмін послами, грамотами і подарунками тривав як до Переяславської ради, так і після неї.

Значну увагу названій проблематиці приділяє доктор історичних наук, директор НДІ Козацтва Т. Чухліб [16-18]. У роботі, присвяченій аналізу політичних відносин українських гетьманів другої половини XVII століття з турецьким султаном Мегмедом IV Авджи (1648–1687), протурецька орієнтація українських правителів пояснюється необхідністю збереження цілісності та політичного існування Війська Запорозького [17]. Відкритим залишається питання про переговори у 1648 році, а саме чи була укладена угода? Свого часу М. Костомаров говорив про протекторат в 1649-50 рр., О. Пріцак стверджував, що про протекцію йшлося у 1648 році. Він же та Л. Пріцак-Гвоздик вважають, що підписання «османсько-козацького» договору сталося трохи пізніше – у другій половині 1650–1651 рр. [8]. Це підтверджується тим, що, влітку 1650 р. козацька Україна значно активізувала свої відносини з Османською імперією. На думку ж Т. Чухліба в 1649 р., між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгову угоду, т. зв. Капітуляцію під назвою «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі» [17].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Період з кінця 1640-х і до кінця 1660-х рр., незважаючи на окремі конфліктні роки, серед іншого, вирізнявся більшою співпрацею (головним чином, це виявлялося в укладенні договорів сюзеренно-васального типу) між Українським гетьманатом та Османською імперією й залежним від нього Кримським ханством, Трансільванським, Волоським та Молдавським князівствами. Але такого результату було досягнуто за рахунок відмови від морських і сухопутних військових походів козацького війська до володінь Високої Порти. Османська імперія, разом з її головним васалом Кримським ханством, розглядалася Українським гетьманатом вже не як непримиренний противник, а у якості потенційного протектора/сюзерена, а отже – союзника. Політику лавірування Б. Хмельницького між Туреччиною (за якою, як не дивно, проглядалася «рука» Франції), Польщею (у свою чергу, їй протегували Відень та Ватикан, а також... той самий Париж), Росією та Швецією продовжили його наступники на гетьманській посаді [17, с. 95-100].

У статті про особливості османської політики Б. Хмельницького Т. Чухліб пояснює протурецьку орієнтацію гетьмана бажанням забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах визнання себе васалом турецького султана а потім і московського царя. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої.

На його думку, особливості османської політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб в особі Високої Порти забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету) й таким чином позбавити турецького султана Мегмеда IV Авджи можливості за спиною Українського гетьманату вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також розірвання кримсько-польського союзу та мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою. Дуже важливим для економіки молодого Козацького

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

держави залишався вихід до портів Чорного моря для ведення міжнародної торгівлі. Очевидно, що втілити такі свої плани у життя Б. Хмельницькому цілком не вдалося, адже татари періодично відмовлялися від підтримки Війська Запорозького й переходили на бік короля Речі Посполитої, що змушувало гетьмана знову шукати захисту у Москви. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, так і не змогла надати необхідної військової допомоги Україні ані в 1651, ані в 1653, ані в 1655 рр., тобто тоді, коли оголошувалося про підлеглисть українського гетьмана турецькому султану [17].

Дещо інакше трактує українсько – османські відносини відомий український дослідник В. Степанков. Аналізу геополітичної ситуації та організації української дипломатії на різних етапах революції було присвячено окремий розділ у дослідженнях В. Смолія та В. Степанкова, присвячених Б. Хмельницькому і проблемам національної революції [9, с. 271-304]. Зокрема В. Степанков, дослідивши зовнішньополітичний курс українського уряду щодо Москви і Порту у 1648-1654 рр., зробив висновки про те, що натяки на прийняття протекції до весни 1653 р. були швидше містифікацією, викликаною потребою політичної і військової допомоги; з весни 1653 р., погіршення геополітичного становища змусило українську еліту усвідомити цю необхідність. Відхилення турецької протекції було наслідком відсутності єдності серед старшини, оскільки одна її частина орієнтувалася на Московію, а інша традиційно не сприймала ісламський світ в особі султана Османської імперії. Дослідник також вважає, що відмова від прийняття турецької протекції весною 1651 р. була істотним дипломатичним прорахунком Б. Хмельницького й старшини [11].

Стереотип щодо неможливості козацько – османського союзу через конфесійну відмінність спростовується у статті В. Щербака [19]. Автор пише про посольство Осман-аги, яке у лютому 1651 р. прибуло до Чигирини і привезло Хмельницькому атрибути влади та грамоту на володіння «Руським

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

князівством». Посланці султана мали повідомити про згоду Порти надіслати військову допомогу і запропонувати відправити «великого посла» до Стамбулу для остаточного затвердження угоди про прийняття протекції. Це відповідало й сподіванням гетьмана домогтися юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Водночас Б. Хмельницький чітко усвідомлював відсутність соціально-політичної сили, яка б виступила опорою князівської влади, а отримання князівського титулу з рук іноземного монарха могло поставити під сумнів його легітимність. Тому старшинська рада, яка залишалася в полоні старої концепції загравання з Портою та Московією, відхилила оформлення протекції й воєнної допомоги) Автор вважає, що переговори про протекторат 1650-1651 р. не завершилися його прийняттям швидше через усвідомлення Б. Хмельницьким неможливості отримання князівського титулу з рук іноземного монарха та наявності в середовищі старшини промосковського та пропольського угруповань.

Подальший розвиток подій показав, що османський напрямок продовжує бути необхідним та актуальним, московська протекція не вирішила проблеми гетьмана, а лише додала нових. В середині 1650-х рр. гетьман знову звертається до Порти. Переговори про протекторат 1655 р. аналізуються у дослідженні Я. Федорука [14]. На думку автора посольство до Стамбула мало як тактичні, так і стратегічні завдання. А саме, програма *minimum* полягала у нейтралізації Криму у близькому поході в Галичину, підготовка до якого велася навесні. Програмою *maximum* було бажання розірвати польсько-татарський союз. Для цього український гетьман просив султана прийняти його в підданство. Я. Федорук вважає, що не лише сучасні історики, але й тогочасні політичні діячі не могли пояснити, чому залишаючись під протекторатом однієї держави, гетьман вів переговори про протекторат з іншою. Свого часу російський дослідник Б. Флоря припускав, що переговори з Османською імперією на початку 1650-х рр. велися з метою заохотити до союзу московського царя [15]. Можливо у 1655 р. знову виникла така необхідність.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

В результаті свого дослідження Я. Федорук приходить до висновку, що у 1655 році Б. Хмельницький просив султана прийняти його в підданство. Султан задовільнив це прохання, видав договірну грамоту, якої вимагав український гетьман, і навзаєм просив його видати таку саму грамоту. Чи скликав Б. Хмельницький козацьку раду з цього приводу наприкінці 1655 – на початку 1656 р., як він обіцяв султанові в осінньому листі, переданому через Шагін-аіу, не відомо. З певністю можна твердити лише, що успіхові своїх переговорів у Стамбулі у 1655 р. у протидії польсько-кримській дипломатії гетьман завдячував саме декларації своїх намірів стати васалом Османської імперії. Крім прохання прийняти Військо Запорозьке в підданство Порти, принаймні, ще двома головними завданнями козацьких послів у Порті, що впливають з наведених джерел за квітень - липень 1655 р., були: оскарження Мегмед Гірея IV за участь татар в Охматівській кампанії в союзі з поляками та зондування ґрунту для можливостей звільнити Василя Лупула з полону і відновити його на молдавському господарстві. З боку Порти, основні вимоги до українського гетьмана були пов'язані з припиненням походів донських і запорозьких козаків на Чорне море, відновленням колишньої українсько-татарської приязні, справою османського протекторату над Україною і розривом взаємин з Москвою [13-14].

Таким чином, вчені притримуються різних позицій у своїх висновках відносно оцінки стосунків Чигирини зі Стамбулом за доби Б. Хмельницького: що це було – васалітет, номінальний васалітет, протекторат, військовий союз чи щось інше? Також дослідники намагаються визначити мотиви і цілі османського вектору зовнішньої політики гетьмана.

Література:

1. Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою. *Україна*. 1930. Кн. 42. С. 3–19.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

2. Дашкевич Я. Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. *Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретикопрактичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.)*. К., 1990. С. 64–65.
3. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні. *Укр. іст. журн.* 1990. № 12. С. 20–22.
4. Дашкевич Я. Протурецька орієнтація XVI–XVIII ст. в Україні. *Україна – Туреччина: минуле, сучасність та майбутнє: Збірник наукових праць / Упоряд. Ф. Туранли*. К. : Денеб, 2004. С. 60–74.
5. Костомаров Б. Богдан Хмельницький, данник Османской порты. *Вестник Европы*. Т. 6. № 12. 1878. С. 806–817.
6. Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни. *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.* Запорож'є, 1993. С. 42–47.
7. Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник*. К., 1993. Т.5. С. 231–238.
8. Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Харків: «Акти», 2003. 493 с.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Б. Хмельницький К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 400 с.; іл.
10. Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках. *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія*. К., 2005. С. 19–24.
11. Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 4. К., 2004. С. 223–234.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

12. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657рр. / І-т археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Львів.: ОО Василян «Місіонер», 1996. Ч.1. 262 с.
13. Федорук Я. Коментарі до статті І. Крип'якевича «Турецкая политика Богдана Хмельницкого». *Український археографічний збірник*. Вип. 10/11. К., 2006. С. 196.
14. Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. К.: Інститут історії НАНУ, 2007. С. 155–186. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Fedoruk_Yaroslav/Problema_turetskoho_protecto_ratu_Bohdana_Khmelnyskoho_u_1655_r.pdf?
15. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». *Київська старовина*. 2001. № 3. С. 87-107.
16. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. НАН України, Ін-т історії України, НДІ козацтва. 2-е вид. доп. К.: Арістей, 2005. 639с.
17. Чухліб Т. «Цісар турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/62858/07-Chukhlib.pdf?sequence2010>
18. Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2010. 446 с.
19. Щербак В. Османський чинник у становленні українського державотворення ранньомодерної доби. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Scherbak_Vitalii/Osmanskyi_chynnyk_u_stanovl_enni_ukrainskoho_derzhavotvorennia_rannomodernoi_doby.pdf?

Микитюк С.О.

канд. пед. наук, доцент, доцентка кафедри
суспільно-правових дисциплін і менеджменту освіти
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЧУМАЦЬКОГО ПРОМИСЛУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Для глибшого осмислення більшості проблем, що виникли перед сучасним суспільством є необхідність звернення до історичного минулого попередніх поколінь. Особливої актуальності в зв'язку з цим набувають наукові знання найбільш значимих і одночасно складних періодів в історії країни, до яких слід віднести період існування чумацького промислу на території України з особливою організацією задля здійснення шляхової торгівлі.

Політичні, економічні, культурні традиції, які мали величезне значення для виникнення і розвитку української державності досліджували такі вчені як М. С. Грушевський, Б. О. Рибаків, М. М. Карамзін, С. В. Соловйов, В. Й. Ключевський, Б. Д. Греков, Н. В. Полонська–Василенко, В. В. Мавродін, М. М. Тихомиров. Серед дослідників чумацтва можна назвати істориків, культурологів, юристів, серед яких: К. Воблий, М. Костамаров, Г. Данилевський, І. Рудченко, Д. Яворницький, Ф. Щербина. Із сучасних дослідників Ю. Липа, І. Мазур, О. Щербіна та інші.

Перетворення Русі на могутню країну середньовіччя відбулося протягом Х століття. Поступово, центрами торгівлі ставали міста, яких на Русі ставало дедалі більше. Серед них виділялися Київ, Чернігів, Полоцьк, Новгород та ін.

Слід зазначити, що торговельна політика Древнього Києва була тісно пов'язана з підтримкою власної торгової системи, купецтва та ремісництва, а

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

також з митним регулюванням усієї зовнішньої торгівлі. Головною торговельною артерією Русі та її «стольного града» був Дніпро-Славутич, історичний шлях «із варяг у греки», який пов'язував Скандинавські, Прибалтійські країни й Київ з Візантією. Характеризуючи цей маршрут візантійський імператор Костянтин VII (905-959) писав, що ця природна дорога складається із системи річкових шляхів і волоків завдовжки понад три тис. км і надійно пов'язує Балтику із Руським (Чорним) морем [1, с. 1].

У торгових справах брали участь представники князівських домів. Вони або довіряли свої товари купцям, або мали своїх представників у торгових караванах під посиленою охороною. Так, за часів Київської Русі існувала караванна торгівля купців-воїнів. Особливо яскраво визначалася торгівля Київської Русі з Візантією, що здійснювалася на підставі договорів з греками (907, 911, 945, 971 рр.), описана імператором Костянтином Багрянородним [2, с. 15]. Тобто це був особливий торгівельно-військовий похід великого каравану човнів з товарами (раби, хутро), що належали князям, їх дружині і окремим купцям-воїнам. Караван йшов вниз по Дніпру, тягнувши або переносючи свої човни біля порогів і наражаючись в цих місцях, а також біля Херсона систематичним нападкам печенегів. Дійсно, що під час шляху, який Костянтин називав, «нещасним, небезпечним та обтяжливим», - частина човнів і вантажу гинула, як від стихійних причин, так і від нападок хозар, хоч «княз'я самі йшли на Проточчя (до порогів) захищати каравани від диких степняків» [3, с. 67]. Всі збитки від такого походу розкладалися на весь караван.

Татаро-монгольська навала зашкодила торгівлі Русі, загальмувала її розвиток. Ускладнювалася торгівля і через нескінченні війни земель поміж собою. У результаті значно зменшився торговий оборот із Прибалтикою, країнами Центральної Європи, повністю були втрачені зв'язки з Візантією, Закавказзям [4, с. 5]. Ситуація покращується лише з кінця XIII – початку XIV ст., коли розпочинається підйом Київської Русі, разом із яким повільно, важко і поступово відроджується і торгівля.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Відновлюється торговий обмін між окремими поселеннями. Селяни і ремісники почали вивозити продукти своєї праці на місцеві ринки, в інші міста та віддалені райони. Звичайно, вирішальну роль відігравали професійні торговці. До того ж широку торгівлю почали вести монастирі. Їхні купці вже не обмежувалися закупівлею товарів для потреб монастирів, а переходили самі до посередницьких торговельних операцій. Купецтво і ремісники для підтримки один одного об'єднувалися у професійні організації – дружини або артілі, сотні, ряди. Вони використовували спільні склади, допомагали з реалізацією товарів, надавали один одному кредити, страхували за рахунок спільних коштів на випадок стихійного лиха, пропажі або пограбування караванів під час небезпечної і далекої дороги. Купці, поряд із лихварями, монастирськими казначеями, боярами і князями, починали також здійснювати лихварські операції. Все більше і більше купців селилися там, де їм було вигідно збувати товари: у слободах – великих поселеннях, які оточували міста, або в самих містах близько від фортець, кремля, щоб у разі небезпеки сховатися під захист кріпосних стін. Ці поселення називалися посадами, оскільки князі і бояри часто «сажали» тут своїх людей, які ставали посадськими людьми. Серед посадських людей виділялися заможні купці. Вони мали свої хорони, слуг, скуповували землі [4, с. 6-7].

Однак більш яскравим прикладом шляхової торгівлі були українські чумаки. Чумацтво, про яке існують свідчення вже у XIII ст., досягло свого повного розквіту у XVI – XVII столітті і продовжувало грати важливу роль в українській торгівлі аж до появи залізниці (друга половина XIX століття).

Дослідники чумацтва зазначають (І. Мазур), що в Україні не було села, де б не було чумаків [5, с. 192]. Чумакували козаки, селяни, міщани і навіть духовенство. Різні шляхи приводили їх до цього промислу. Більшість селян йшли в першу торгову мандрівку з одним або парою волів, а дехто починав з того, що йшов наймитом, погоничем до власника кількох десятків паровиць. За роботу в перше літо наймитові господар давав пару волів, з якими й починалася

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

щаслива або нещаслива доля чумака. На початку XIX ст. чимало кріпаків йшли в чумаки: поміщики їх радо відпускали, бо за кілька років кріпак приносив великий грошовий викуп (в середньому тисячу карбованців) [6, с. 2].

Чумаки їздили за рибою і сіллю до берегів Чорного і Азовського моря, продавали ці товари на ярмарках, закупали там інші товари і розвозили їх по різних містах. Вони здійснювали свої подорожі караванами («валками», «ватагами») на підводах, запряженими волами. У XV столітті чумацтво було тісно пов'язано з розвитком козацтва взагалі і Запорозької Січі зокрема. «Під заступництвом козацтва і матері Запорозької Січі щорічно сотні і тисячі чумацьких возів, нерідко належних самим козакам, ходили далеко в Польщу, Галіцію, Молдавію, Крим, на Дон і у Великоросію» [7, с. 56]. На той час саме Малоросія була центром, з якого, як по радіусам, ходили туди і назад в різні сторони чумацькі валки. Чумаки були в той час єдиними національними торговцями і візниками. Це був найкращий період чумацтва, який охопив майже три століття, починаючи з XVI ст. і завершуючи першою половиною XIX століття. Упродовж цього періоду чумацтво було вже складеним і завершеним економічним фактором, мало у своїй основі міцні осереднені артільні форми і їздило по своїх «одвічним шляхам», тобто по старим, від століть існувавшим дорогам. Також, чумаки мали свої, освячені віками, звичаї майже для будь-якої дії: чумак повинен виїжджати з дому «за законом», їхати в дорозі «за законом». Навіть зупинятися в дорозі пасти волів слід «за законом». Чумаки виконували звичаї, бо артіль був незадоволений, коли будь хто «поломить чумацький звичай» [2, с. 18]. У числі таких звичаїв чумацької артілі були такі, що чумаки повинні відправлятися в путь з дому завжди караваном, у складі до 300 підвід, запряженими волами, і що «у випадку, якщо впаде вол, то на артільні гроші купується інший» [3, с. 69]. Дійсно, що тут мається на увазі неформальні закони – звичаї, традиції, але які були дуже важливими для чумаків, порушення яких призводило до відповідальності всіх членів об'єднання (солідарна відповідальність).

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Слід зазначити, що об'єднання чумаків мало артільну форму, яка спочатку не регулювалася з боку держави. Але, на думку науковців, це були артілі, створені на основі договору. Правовий режим такої артільної власності визначався договором між артільниками. Фактично йшлося про режим загальної власності, в якій кожному з членів артілі належала ідеальна частка, яка за відповідних умов могла виділятися в натурі. Перед третіми особами артільники зазвичай відповідали солідарно. Пізніше, з XVIII ст. подібні договори повинні були відповідати правилам та звичаям цеху, до якого належали члени артілі. Тобто такі договори виступали як вид піднормативного регулювання, відповідаючи нормам корпоративного права (уставу, звичаям і правилам професійної корпорації), що в свою чергу було передбачено державним законодавством (Устав Цехів т. 25. Звід законів) у якості обов'язкової вимоги. Але одночасно зберігається традиція старих артілей, члени яких не належали до тих чи інших корпоративних об'єднань. Таким чином, можна казати про співіснування двох різних, але дуже схожих на перший погляд видів артілей, що засновувалися на договірній основі. І все ж таки ні ті, ні інші не були юридичними особами, бо однією з основних рис цих артільних об'єднань була «кругова порука», тобто солідарна відповідальність [8, с. 56].

Таким чином, початок шляхової торгівлі на території України був пов'язаний із караванною торгівлею купців під посиленою охороною воїнів за часів існування Київської Русі, що було пріоритетом князів. Торговий обмін, який покращився з кінця XIII – XIV ст. обумовив виникненням чумацького промислу і чумаків – особливої категорії людей, що займалися торгівлею і перевозили товари на далекі відстані. Така торгівля, яка була дуже тривалою за часом, потребувала особливої організації, до якої можна віднести: наявність артільної форми на основі договору; регулювання відносин на основі звичаїв, традицій; наявність солідарної відповідальності, що дозволяло пройти тривалий

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

шлях і з мінімальними втратами, шляхом розкладки збитків на всіх учасників і повернутися додому отримавши прибуток.

Література:

1. Торгівля, податкова та митна справа у Древньому Києві. URL: www.visnuk.com.ua/ru/pubs/id/6594
2. Рыбников С. Очерки из истории страхования в России. *Вестник государственного страхования*. 1927. № 19-20. С. 112-116.
3. Микитюк В.О. Становлення та організація страхування в епохи Античності та Середньовіччя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. №4. С. 66-74.
4. Орленко В., Орленко Л. Розвиток торгівлі на русі у період феодальної роздробленості (XII–XIV ст.). URL: <http://visnik.knute.edu.ua/files/2012/02/12.pdf>
5. Мазур І. І. Чумацтво як передумова виникнення підприємництва в Україні. URL: tpe.econom.univ.kiev.ua/data/2011
6. Чумацьким шляхом. Частина 1. З Богом в путь! URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/chumaki_voli
7. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. Одесса: типография Г. Ульриха, 1881. 380 с.
8. Щербініна О.В. Артїлі на українських землях Російської Імперії: Еволюція Правового Статусу. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua > [irbis_nbuv](#) > [cgiirbis_64](#)
9. Воблый К. Г. Основы экономии страхования. Киев: Тип. И. Н. Соколова. 1915. VII. 616 с.

Олійник О. М.

канд. юрид. наук, доцент, зав. каф.
суспільно-правових дисциплін і менеджменту освіти
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Олійник М. М.

доктор істор. наук, професор
НДУ «Белгородський державний університет»

ВПЛИВ КОЗАЦЬКОГО ПРАВА НА ПРАВОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Постановка проблеми дослідження, визначається тим, що козацька доба в історії України була достатньо тривалим періодом розвитку. А саме з часів появи першої згадки про українських козаків (1492 р.) [5, с. 99-100], до згортання козацької системи управління, судочинства та права, що тривало до середини ХІХ ст. у складі Російської імперії. Особливий вплив на формування правової системи українських земель козацьке право, починає впливати і стає пануючим з часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. [4, с. 635-636], яка і отримала назву доби Хмельниччини.

Аналіз актуальних досліджень з історії та права козацької доби свідчить, що ця проблематика є предметом досліджень багатьох науковців. Окремі аспекти цього питання, аналізувались у працях В. Антоновича, Н. Атаманової, Б. Бачура, О. Бирковича, С. Богданова, С. Величко, Г. Боплана, С. Гусарєва, А. Козаченко, Т. Кульчицького, О. Макаренка, В. Малай, В. Смоля, М. Г. Тараненко, М. М. Тараненко, Д. Яворницького та ін. Як правило у цих працях правові аспекти носять факультативний характер, іншим відносним

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

недоліком є те, що дослідники значно більше уваги приділяють розвитку козацького права у Запорізької Січі, а не всієї Гетьманщини де також тривалий період норми козацького права значно впливали на формування та розвиток правової системи.

Таким чином наша робота є спробою аналізу формування та розвитку феномену козацького права на теренах України середини XVII ст.

Норми козацького звичаєвого права виникали та формувались в процесі еволюції господарсько-побутових відносин та спирались на загальноприйняті «давні» норми поведінки, що були вироблені протягом століть.

Козацьке право являло собою систему звичаєвих норм, переважна більшість яких сформувалась на Запорозькій Січі, на її основі базувалась структура й діяльність військово-адміністративних і судових органів, регулювались питання земельних, майнових, особистих відносин. Норми звичаєвого права діяли аж до першої половини XIX ст.

Писаних норм права, законів на Січі не було. Джерелом права вважався головним чином правовий звичай та визнане на його підставі звичаєве право [4, с. 646-647]. Якщо розглядати причини відсутності на Запоріжжі писаних законів, то, слід погодитись, такими причинами були: по-перше, досить короткочасна тривалість історії запорізьких козаків, впродовж якої вони не змогли писане право виробити, систематизувати та оформити його письмово; по-друге, життя козаків у більшості проходило у походах та війнах, що аж ніяк не сприяло можливостям займатися складанням писаних законів; по-третє, козаки боялися, що писані закони можуть значно обмежити їх існуючі права та свободи [1, с. 10].

Суд мав змагальний характер, з процесуальних дій відомі допити, проведення слідства, залучення свідчень свідків, використання різних доказових процедур. В галузі цивільно-правових норм використовувалось право власності на майно, речі, зброю, одяг, худобу. Зобов'язальне право регулювало купівлю-продаж, позики, оренду. В кримінальному праві існувала

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

досить розвинена система класифікації злочинів та різних видів покарань. Найтяжчими визнавалися вбивство, побої, пияцтво під час військового походу, крадіжки, приведення на Січ жінки, дезертирство, зухвалість по відношенню до командирів, гайдамацтво тощо. Від характеру вчиненого злочину (умисно чи ні, групою осіб, у стані сп'яніння, професійно, рецидив) залежали і кари: шибениця, гак, паля, відсічення голови, утоплення, закопування в землю, побиття киями, каліцтво, таврування, штраф, конфіскація і заслання в Сибір (з кінця XVIII ст.). Виник такий цікавий звичай як відкуп смертника жінкою, шляхом одруження з ним [8, с. 121].

Система злочинів і покарань запорізького козацтва, яка складалася у відповідності до старовинних звичаїв – «словесним правом, здоровим глуздом» – були за межами польсько-литовського законодавства. Покарання у запорізьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину. Зокрема, за крадіжку призначалась смертна кара. Пояснення такої суворості слід шукати у рівні розвитку української нації на той час. Якщо у розвинутій державі крадіжка карається штрафом чи позбавленням волі, то на нижчому рівні розвитку державної структури (державне утворення) для людини характерним є насамперед захищати свою свободу і своє майно, а вже потім думати про подальше громадське життя.

У козацькому праві земельні відносини регулювалися нормами звичаєвого права, існували такі поняття, як право першого володіння, давність володіння, але у ході диференціації козацтва пізніше козацька старшина прагнула закріпити за собою землі вже не на основі норм звичаєвого права, а на підставі гетьманських і царських грамот. Проте питання про існування в Січі приватної власності на землю й до сьогодні залишається відкритим [2, с. 12].

За змістом звичаєве право Запорозької Січі поділялося на публічне і приватне. Публічне право козаків – це певний військовий статут, що регулював найважливіші суспільні відносини запорозької громади, а саме: військово-адміністративний устрій (порядок виборів, функціонування органів влади та

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

управління), військові справи, порядок володіння й користування землею, угіддями, спільним нерухомим і рухомим майном, порядок судочинства, встановлював відповідальність за злочини. Приватне право регулювало відносини цивільно-правового характеру: право власності на особисте рухоме і нерухоме майно, різноманітні угоди, відповідальність за спричинення шкоди тощо [7, с. 11-12].

Ці норми і в подальшому враховувались і використовувались всіма кодифікаторами, і державна влада не забороняла цього робити.

Важливим джерелом права Гетьманщини було Магдебурзьке право. Німецьке право внесло в міста не дріб'язкову регламентацію їх життя, а певну його організацію, складовими елементами якої були особиста свобода, впорядкування повинностей, міське самоврядування.

Особливою категорією норм звичаєвого права було церковне право. Воно склалось при участі української православної церкви і регулювало моральні правила поведінки, що не отримали свого законодавчого затвердження в офіційних збірниках. Ці норми були обов'язковими не тільки для церковнослужителів, але і парафіян.

Однак при цьому зберігалася чинність окремих збірників писаного права Речі Посполитої, зокрема положень Литовських статутів, та збірників магдебурзького права, до числа яких належать «Саксон» у переробці П. Щербича, «Порядок» Б. Троїцького, а також «Право Холмське» в опрацюванні П. Кушевича [5, с. 135]. Як видно з матеріалів судової практики, дані правові джерела використовувалися в процесі судочинства лише тоді, коли ту чи іншу судову справу неможливо було вирішити звичаєвим правом [3, с. 14].

З часом великої ваги набувають нові джерела права. Вони з'явилися завдяки бажанню української козацької старшини отримати надійну гарантію свого нового майнового й юридичного статусу. Саме вона першою порушила питання про узаконення гетьманськими універсалами своїх земельних надбань,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

подібно до того, як польська шляхта і магнати отримували землю від короля Речі Посполитої.

Мова йде, перш за все, про гетьманські універсали. Це були розпорядчі акти вищої юридичної сили. Вони носили загальнообов'язковий характер для всього населення України. Універсали регулювали державні, адміністративні, цивільні, кримінальні проблеми та процесуальні стосунки [4, с. 636]. Крім гетьманських універсалів стали видаватись й нормативні акти генеральної військової канцелярії та генерального військового суду. Це були укази (запозичені з російського діловодства), іменні листи, ордери, інструкції та грамоти.

За юридичною силою та обсягом дії розрізняли три види гетьманських універсалів: 1) загальні нормативні акти, що поширювали чинність на всю територію держави і на всі суспільні стани; 2) локальні нормативні акти, що поширювали чинність на окремі суспільні стани (козаків, міщан, селян) або на окремі адміністративно-територіальні одиниці (полки, сотні, міста); 3) індивідуальні акти застосування норм права – визначали права і обов'язки тих осіб, котрим були адресовані. З юридичної точки зору за галузями правового регулювання універсали умовно поділялись на три групи: адміністративно-правові, цивільно-правові і кримінально-правові. Деякі універсали містять декілька правових норм, що належать до різних галузей права. Більшість універсалів, незалежно від свого основного змісту, містили опис правопорушення та покарання за нього [7, с. 11].

Кримінальні злочини у період, що вивчається, поділялися на три види: тяжкі злочини, до яких відносилися розбій і пограбування, порушення дисципліни і субординації, дезертирство, зґвалтування, вбивство козака тощо, злочини середньої тяжкості, які були переважно пов'язані з бійкою та дрібними крадіжками; як легкі злочини кваліфікувалася образа, а також цілий ряд незначних діянь, що були пов'язані з майном. Крім того, вже в період Хмельниччини помітний поділ кримінальних справ на такі, що порушувалися

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

судами в порядку приватного обвинувачення, і такі, що порушувалися в порядку публічного обвинувачення [5, с. 136].

На нашу думку, у досліджуваний період можна виділити ще такий поділ злочинів:

- державні (зрада, тобто перехід на бік ворога, змова проти гетьмана та замах на його життя, антигетьманські повстання, вбивство іноземного посла);
- військові (невиконання наказів військових начальників, гайдамацтво, дезертирство, вживання спиртних напоїв під час військових походів);
- службові (зловживання владою, невиконання старшиною своїх обов'язків, відмова посадовою особою здійснювати правосуддя чи виконувати розпорядження гетьмана адміністративно-правового змісту);
- злочини проти православної віри, церкви та духовенства (богохульство, перехід в іншу віру, пограбування церков і монастирів, убивство священиків);
- майнові та господарські (посягання на приватну власність козаків, шляхти, міщан; незаконний продаж горілки, ухилення від сплати податків);
- злочини проти особи (убивство, нанесення побоїв, зґвалтування) та моралі.

Злочини поділялися на умисні, по необережності та випадкові, але чітких критеріїв визначення форми вини злочинця не існувало. Суб'єктами злочину вважалися особи, які досягли 16 років, хоч повнолітніми хлопці вважались лише після досягнення 18 років [7, с. 11-12].

Смертна кара була вищою формою покарання. Вона поділялася на просту і кваліфіковану. Остання, у свою чергу, поділялася на кваліфіковану мученицьку, яка супроводжувалася великими стражданнями винного ще до позбавлення його життя, і кваліфіковану «обрядову», яка була пов'язана з різними ганебними обрядами і церемоніями. Крім того, вже в період правління Б. Хмельницького, виникає новий вид покарання – тюремне ув'язнення [6, с. 125].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Важливою особливістю правової системи Гетьманщини досліджуваного періоду була відсутність кодифікованих законодавчих актів, що значно ускладнювало процес судочинства, призводило до суб'єктивізму у наданні судами правової оцінки тим чи іншим правопорушенням, а також породжувало такі негативні явища, як корупція і хабарництво.

Після приєднання України до Московської держави норми російського права в Гетьманщині тривалий час не використовувались, за винятком тих нормативних актів, які видавалися на її території.

Наприклад, діяли такі джерела російського права, як: царські грамоти, укази, акти вищих органів царської влади тощо. Так, наприклад, царською грамотою від 27 березня 1654 р. надавалося право українцям судитися «по своїм прежнім правам» [9]. Царськими грамотами також підтверджувалося або надавалося магдебурзьке право українським містам. Згодом російські закони використовувалися в Україні у судових справах, в яких сторонами виступали росіяни. Крім того, розглядаючи справи проти «царських людей», вже в другій половині XVII ст. царські воєводи керувалися російськими законами.

В адміністративній і судовій практиці періоду, що розглядається, широко використовувалися адміністративні й судові прецеденти.

Особлива категорія нових джерел права складали акти, що регулювали міжнародне правове становище України: її договори з Кримом (1648), Туреччиною (1648, 1654), Річчю Посполитою (Зборівський 1649, Білоцерківський 1651), Молдавією (1654). Серед цих актів особливе місце посідають договірні статті, підписані гетьманом Б. Хмельницьким, з одного боку, і Московським царем й Боярською думою – з іншого (Березневі статті 1654 р.). Вони визначали не тільки правові форми взаємовідносин України і Московської держави та інших країн, а й зафіксували найважливіші правові норми внутрішнього життя України [9].

Крім того, як показує аналіз джерел, у даний період ще не було нормативних актів українських автономних органів влади. Гетьман та

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

полковники своїми універсалами регулювали лише окремі питання судочинства і стосувалися вони, здебільшого, окремих осіб. Таку ситуацію можна пояснити нестабільністю політичної ситуації у молодій Гетьманській державі та постійною участю її у військових діях [5, с. 137].

Таким чином можна зробити висновок, що в цілому козацьке звичаєве право змогло упорядкувати правову систему доби визвольних змагань. Але треба визнати, що такий панівний вплив міг носити виключно тимчасовий характер. Це пов'язано з тим, що, по-перше, воно носило переважно усний характер, що значно ускладнювало суд та процес цієї доби. По-друге, воно врегульовувало тільки деякі види правових відносин, це пов'язано, як з нестабільною військовою ситуацією, так і обмеженістю предмета і об'єкта правових відносин козацького права попередньої доби (Запорізької Січі). Отже, поступово козацьке звичаєве право починає розчинатись у правовій системі пізньої Гетьманщини, яке і є симбіозом Литовських Статутів, російського імперського права та самобутніх правових норм козацького звичаєвого та гетьмансько-козацького права.

Література:

1. Атаманова Н. В. Правовий порядок Запорізької Січі як феномен правового життя України (XVI – XVIII ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Ужгород. 2012. №19. Т.1. С. 9-11.
2. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 20 с.
3. Биркович О.І. Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. 20 с.
4. Енциклопедія українознавства: загальна частина. / за заг. ред. В. Кубійовича: в 10 т. Київ: НАН України. 1995. Т. 2. 803 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

5. Історія держави і права України: підручник / [С. Д. Гусарєв, В. К. Антошкіна, О. О. Сердюк та ін.] Донецьк: Юго-Восток, 2014. 535 с.
6. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648-1657 роки). *Вісник Академії правових наук Харків*. 2003. №4(35). С. 120-126.
7. Макаренко О.В. Злочини і покарання в праві української гетьманської держави 1648-1657 рр.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 20 с.
8. Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорізькій Січі. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія,соціологія,право*. Київ. 2017. №3/4 (35/36). С. 117-122.
9. N. Oleinik, Sergey V. Bogdanov, Vera V. Molayi, Alexander N. Oleinik Pereyaslavskaya Rada 1654 yr.: contemporary politico-legal study. *QUID: Investigación, ciencia y tecnología*. 2017. Special Issue N°1. P. 2762-2766. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6724779>. (дата звернення: 14.12.2020).

Омельченко В.О.

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти,
історичний факультет,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

**ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ХОДІ НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648-1676 РР.**

Науковий керівник: канд. іст. наук, доцент **Гончарова О.С.**

В історіографії Української революції XVII ст. проблема формування політичної еліти продовжує залишатися однією з найменш досліджених. Фахівці XIX – перших десятиліть XXI ст. зробили вагомий внесок у вивчення її окремих аспектів, насамперед діяльності й політичних поглядів діячів цієї соціальної групи, деструктивної ролі зовнішньополітичного чинника в її формуванні, виникнення старшинських угруповань та їх боротьби за владу, біографій державних діячів козацької України тощо. Однак через те, що сучасні історики взяли на озброєння винятково статусно-функціональний підхід щодо тлумачення сутності поняття «політична еліта», під останньою почали розуміти категорію осіб, які задіяні у владних структурах і виконують управлінські функції, а відтак козацька старшина Гетьманщини автоматично перетворилася на політичну еліту. Як наслідок, відпала потреба в усебічному з'ясуванні цього феномена політичного життя молодої Української держави. Тож, через відсутність спеціального комплексного дослідження, українська історіографія не дає цілісної картини становлення політичної еліти в роки революції.

В'ячеслав Липинський неодноразово висловлював міркування, що еліта («національна аристократія») визначається не стільки владними ресурсами,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

скільки якісною («об'єднуючою») діяльністю на користь нації та держави. Не випадково він підкреслював, що успіхи Б. Хмельницького в розбудові держави зумовлювалися його здатністю «витворити з найкращих людей України аристократичний клас, який жертвою крові й життя себе з існуванням держави української зв'язав» [6, с. 166]. До 1648 р., тобто до початку революції, становлення власне української політичної еліти (категорії осіб, потенційно спроможних у майбутньому стати елітою) відбувалося в надрах козацького стану. Цей процес вирізнявся тривалістю й багатоетапністю. Влучну періодизацію процесу елітотворення означеного часу, запропонував В. Степанков [11]. Початковий етап охоплював 1550-ті – першу половину 1590-х рр. і характеризувався інтенсивною трансформацією козацтва у соціальну страту та формуванням його духовних цінностей на основі лицарських чеснот. Найкращі з-поміж козаків складали старшину, їх здатність управляти іншими визначалась заслугами перед козацькою громадою шляхом прямого волевиявлення цієї громади у формі військової ради. Отже старшина не володіла самостійним владним ресурсом, виступаючи в ролі виконавців волі козацької спільноти, і займалася в основному організацією воєнних акцій.

Із середини 1590-х рр. розпочався другий етап, що завершився Хотинською битвою 1621 р. Упродовж цього часу з'явилися якісно нові аспекти у сфері функціонування старшини. Вона почала домагатися зрівняння статусу козацтва зі шляхтою Речі Посполитої, повела рішучу боротьбу за відновлення православної церкви й ліквідацію унії, докладала максимум зусиль для утвердження в південних районах Київського воєводства козацького устрою й нової моделі господарювання, у силу чого перетворилася на козацьку еліту, адже ефективно обстоювала інтереси свого стану [11, с. 89].

З 1622 року розпочався третій етап. Він продовжувався до 1638 рр. Характеризувався цей етап елітотворення перебранням старшиною на себе функції виразника й захисника інтересів українського («руського») народу, який вважали рівноправним із польським та литовським народами. Тому

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

старшина вимагала від Варшави не порушувати його «прав і свобод» та змусила панівний стан Речі Посполитої піти на визнання легітимності Київської митрополії. На думку В. Степанкова досягнуті здобутки вказують на те, що козацька старшина почала, трансформуватися в українську політичну протоеліту [11, с. 89].

«Ординація Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» 1638 р. дала старт четвертому етапу. Тривав він до початку революційного виступу й ознаменувався процесом ліквідації козацького стану, а отже втратою старшиною функції політичної еліти. Вона еволюціонувала до рівня козацької еліти.

1648 р. відкриває новий етап елітотворення. Зміст березневих перемовин Б. Хмельницького з посланцями великого коронного гетьмана М. Потоцького засвідчує, що його основні вимоги полягали у скасуванні «Ординації» 1638 р., залишенні польським військом «України» й ліквідації тут «управління Речі Посполитої» [7, с. 146-148]. Вони отримали подальший розвиток у кінці травня, коли гетьман порушив перед полоненим М. Потоцьким клопотання щодо створення «удільної держави» («Руського» або «вільного козацького» князівства) на теренах Лівобережжя, центральної й південної частини Київського воєводства та Уманщини [5, с. 81-84]. На основі аналізу цих вимог можна було б висловити припущення про швидку еволюцію козацької еліти в українську протоеліту. Але вже за два тижні вона кардинально змінила вектор своїх домагань. Погодившись на укладення перемир'я, 12 червня 1648 р. старшина відправила посольство до Владислава IV клопотатися про залишення Війська Запорозького «при всіх наших військових вільностях і привілеях», збільшення реєстру до 12 тис. осіб, безпеку для православного духовництва й повернення йому захоплених уніатами церков тощо [5, с. 73-74]. Отже йшлося лише про задоволення інтересів реєстрового та заможного козацтва й церковнослужителів, тобто фактично повторювалися вимоги 1620-х років. Тож, березнево-травневі вимоги відображали настрої гетьмана й рішуче

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

налаштованих старшин, котрі виявилися в меншості після приєднання до них реєстровиків. Основна ж маса останніх (як і більшість городового козацтва) переймалася насамперед скасуванням «Ординації» й поновленням прав і свобод Війська Запорозького. Свій виступ вони розглядали як вимушений крок у захисті власних «рицарських» прав проти зловживань свавільних магнатів, шляхти, урядників та М. Потоцького, а не як повстання проти Речі Посполитої й королівської влади. Навпаки, у Владиславові IV вони вбачали свого протектора [9, с. 253-256]. Аналізуючи цей феномен, В. Брехуненко слушно зазначав: «на початку шляху більшість іще мусила подолати в собі стереотип бездержавного підданого. Потрібен був час, щоб у головах бодай критичної маси старшини вкоренилася ідея про власне державне тіло, увінчане особою легітимного й визнаного усіма правителя-гетьмана» [1, с. 75].

Розпочався вкрай складний процес трансформації в політичну протоеліту козацької еліти, яка, унаслідок влиття до неї великої кількості старшин із нереєстрових козаків, покозачених посполитих, шляхтичів і священиків, становила конгломерат різних груп зі своїми інтересами. Час від часу між ними спалахували конфлікти, спостерігався перехід окремих старшин на бік Польщі [2, с. 18]. Виявилося також, що гетьман і його оточення ще не були готовими порвати з Річчю Посполитою. Тому не випадково офіційно сформульовані в листопаді 1648 р. вимоги Війська Запорозького до польського уряду в основі своїй повторювали козацькі домагання 1630-х рр. А укладене 21 листопада з новообраним королем Яном Казимиром Замостське перемир'я передбачало відведення українського війська «до України» [3, с. 115-118].

Менш успішною виявилася зовнішньополітична діяльність еліти. У цій сфері негативну роль відігравала відсутність акта проголошення де-юре утворення незалежної держави. Офіційне визнання нею легітимності влади польського монарха й пояснення мети боротьби тільки необхідністю захисту прав і свобод Війська Запорозького та «руського народу» в межах Речі Посполитої зводили суть останньої до внутрішньополітичного конфлікту –

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

«громадянської війни» (Б. Хмельницький інколи саме так і трактував ці події [5, с. 252, 382-384]). Щоправда, не добиваючись бажаних поступок від Варшави й усвідомлюючи ненадійність союзу з Кримом, еліта шукала протекції котрогось із монархів. При цьому вона недооцінювала масштаб загрози з боку ханства, яку можна було нейтралізувати, лише прийнявши протекцію султана Мегмеда IV. Останній у кінці 1650 р. проголосив акт на вигідних для козацької України умовах (звільнення від сплати данини, перетворення України на князівство та передачу його у володіння Б. Хмельницького). Однак малозрозуміла відмова гетьмана та старшин принести присягу на вірність сюзеренові виявилася одним із найбільших їхніх дипломатичних прорахунків [10, с. 158]. Адже турецький протекторат де-юре легітимізував би владу гетьмана як володаря Української держави у системі міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Попри ці негативні тенденції, на літо 1657 р. елітотворення зберігало позитивну динаміку. Найбільшим здобутком стала трансформація протоеліти в політичну еліту, що функціонувала у формі метаеліти («проміжне становище, зміну, перетворення»). Державні інституції успішно функціонували, складалася спільність інтересів «старовинних» і «новопосталих» старшин. Хоча серед неї й оформилися різні угруповання (породжені відмінними цінностями), унаслідок виважених дій Б. Хмельницького вдалося уникнути «війни Русі з Руссю» [8, с. 217]. Зароджувалися й утверджувалися уявлення про звільнені землі як окремішній державно-політичний організм. Наповнювалися новим змістом поняття «Україна» й «українські землі», що почали трансформуватися в назву витвореної держави та власної країни. У документах гетьмана ця тенденція виразно окреслилася з осені 1654 р. [5, с. 387, 391-395, 400]. Наступного року уряд уперше зробив реальну спробу включити до складу держави західноукраїнські землі, що зазнала невдачі лише через спротив шведського короля Карла X Густава. І з цього часу й до смерті Б. Хмельницького проводилася послідовна політика на утвердження влади Війська Запорозького на українських землях аж «до Вісли» й «угорського кордону» [10, с. 160].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Консолідації еліти сприяла жорстка централізаторська політика гетьмана. Проте його намагання зосередити повноту влади у своїх руках нашкоджувалося на опір «колективної волі» Війська Запорозького. Аби зламати її, Б. Хмельницький пішов на створення власного «клану» старшин (щоправда, на основі родинних зв'язків і свояцтва, що виявилось грубою політичною помилкою [4, с. 91]). На літо 1657 р. (зберігаючи чинність старшинської та військової рад) гетьман зосередив у своїх руках майже необмежену владу. У квітні 1657 р. він домігся обрання сина Юрія спадкоємцем булави. Проте найближчі соратники (переважно шляхетського походження) з «клану» не лише не стали опорою встановлення монархічної влади династії Хмельницьких, а після смерті гетьмана, розв'язавши громадянську війну, перетворилися на генераторів політичної катастрофи козацької України.

Цей державний переворот призвів до руйнацій монархічної форми правління, міжусобиць, відкритого конфлікту з запорозькою старшиною, послаблення центральної влади. Саме очолюване І. Виговським шляхетське угруповання, а не «старшинський елемент зі «старинних» козаків», першим розпочало «розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу» [13, с. 364]. Неспроможність гетьмана ефективно розв'язувати суперечності між угрупованнями еліти, обмеження «прав і вольностей» запорожців, спроби відновлення шляхетського землеволодіння, ігнорування гостроти соціального протистояння у суспільстві призвели до спалаху навесні 1658 р. Громадянської війни, що охопила переважно терени Лівобережжя. Залучення І. Виговським до придушення повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша татар, розправи над населенням й опозиційно налаштованими старшинами започаткували формування проросійського старшинського угруповання, сприяли зміцненню проросійських настроїв серед лівобережної людності (включаючи духівництво) та породжували серед неї ворожнечу до уряду. А одночасне загравання гетьмана з Москвою й Варшавою дезорієнтувало еліту у захисті державних

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

інтересів. Особливо яскраво це проявилось під час укладення Гадяцького договору у вересні 1658 р. та його ратифікації.

У 1658-1659 рр. у політичній свідомості й культурі еліти окреслилися нові тенденції. По-перше, у міжнародних відносинах офіційно започаткувалася (щоправда епізодично) практика представництва посольствами інтересів не лише гетьмана та Війська Запорозького, але й «народу руського». По-друге, почалося вживання терміна «Україна» для означення утвореної держави як суб'єкта міжнародних відносин. По-третє, робилися спроби (шляхетським угрупованням) де-юре утвердити за козацькою Україною назву «Велике князівство Руське», що мало продемонструвати тривалість державного життя руського народу. По-четверте, уперше у жовтні 1658 р. було проголошено міжнародний публічний акт («Маніфестація» до іноземних володарів) із поясненням причин відмови від царської протекції: «... готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, – рабське ярмо» [12, с. 260]. По-п'яте, спостерігалось сповзання запорозької старшини з платформи захисту національно-державних інтересів на позиції козацького автономізму, зорієнтованого на Москву.

Таким чином, процес елітотворення розпочався на основі досвіду урядування в козацькому регіоні й політичних цінностях протоеліти, що формувалися в 1620-1630-х рр. у середовищі Війська Запорозького. Цей процес відзначався не прямолінійністю висхідного розвитку, а звивистістю, чергуванням етапів піднесення з кризами, які в підсумку й зумовили його невдачу. Мала місце незавершеність творення політичної елітної структури, недостатня її консолідація, унаслідок чого з осені 1657 р. посилювалися деструктивні явища, що влітку 1663 р. призвели до розпаду на три територіально-політичні осередки (правобережний, лівобережний, запорозький), які взаємно себе поборювали з метою досягнення домінування в державі. Ядро елітної групи становила правобережна старшина, яка спромоглася набути основних функціональних ознак політичної еліти.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Водночас лівобережна з початку 1660-х рр. втрачала якісний політичний потенціал, що призвело до її занепаду й еволюції в типову владну верхівку. Щодо запорозької старшини, то з середини 1650-х рр. вона, замкнувшись на обстоюванні цінностей січового товариства, усувалася від участі в державотворчій діяльності й перетворювалася на один із визначальних факторів політичної дестабілізації 1658-1673 рр. Винятково руйнівну роль на процес елітотворення відіграло втручання урядів сусідніх країн у внутрішньополітичне життя козацької України, що обумовлювалося як їхніми геополітичними інтересами, так і орієнтаціями на них (у пошуках союзника) старшинських груп, що вели боротьбу за владу. Цей симбіоз став визначальним чинником поразки революції, занепаду елітотворення.

Література:

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / Ред. Ю. Олійник. К.: Темпора, 2014. 504 с.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. II.: 1948-1951. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 559 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 8: Роки 1626-1650. Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.
4. Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? *Україна в минулому*. К.; Л., 1992. Вип.2. С. 78-92.
5. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядн. І. Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. К.: Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.
6. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Нью-Йорк: Булава, 1954. 304 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001155> (дата звернення: 5. 01.2 021)

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

7. Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. К.: Інститут історії України, 2014. 194 с.
8. Степанков В. В. Здобутки і невдачі національного елітотворення (1648-1657 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 205-221.
9. Степанков В. В. Зрада королю чи законне право на виступ? (козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького). *Соціум: Альманах соціальної історії*. Вип.6. К., 2006. С. 249-256.
10. Степанков В. В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. К., 2004. Вип. 4.– С. 151-168.
11. Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси. *Український історичний журнал*. 2016. №6. С. 87-112.
12. Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. К.: Основи, 2008. Т.ІІІ. 496 с.
13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. Вид. 2-ге, перероб. та розшир. 584 с.

Охрімович А.

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

ПЕТРО МОГИЛА ЯК ПРЕДСТАВНИК ДУХОВНОЇ ЕЛІТИ ТА ЙОГО ВНЕСОК У ЗМІЦНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Науковий керівник: канд. іст. наук, доцент **Гончарова О. С.**

Петро Симеонович Могила (або Петру Мовіле) – один із найвидатніших і найвпливовіших церковних і політичних діячів XVII століття. Його внесок у розвиток духовної культури України важко переоцінити. За його сприяння здійснювалося будівництво храмів, розвиток освітніх установ, книгодрукування, а також розвивалась теологічна думка. Тому дослідження діяльності Петра Могили є актуальним для аналізу церковного життя України, історії Православної церкви в Україні, суспільного та політичного значення його діяльності для того часу. З цього випливає проблема стосунків церков і держав, впливу релігії на суспільне життя, боротьби за владу.

Діяльність Петра Могили вже давно в полі зору українських, російських і польських дослідників. Адже дана особистість за свого життя мала вплив не лише на теренах України, а й зробила внесок у християнську думку та культури сусідніх територій. Зокрема, діяльність Петра Могили була предметом досліджень видатного історика Миколи Костомарова [1] та діячів церкви [2; 4].

Перед тим, як проаналізувати вплив Петра Могили на духовне та політичне життя України, варто з'ясувати походження видатного діяча. Прізвище Могили належить до стародавніх знатних молдовських боярських

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

родів. В кінці XVI століття, за допомогою польського гетьмана Яна Замойського, один з Морил, Єремія, став молдовським господарем, а в 1602 році брат його Симеон – валаським господарем. У 1609 році Симеон став також господарем і Молдови, але не надовго. Спочатку він поступився володінням своєму племінникові Костянтину. Але згодом, за правління турків, їх рід було позбавлено свого титулу. Могили повинні були шукати притулку в Польщі. Син Симеона, Петро, освіту здобув у Львівській братській школі, а згодом закордоном – за свідченнями сучасників, у Парижі, потім був на військовій службі у Польщі. Мати Петра – угорська князівна Маргарита (Маргіта) [3, с. 283].

В 1625 році постригся у ченці в Печерській лаврі, ще не досягнувши 30 років. Вступивши у чернецтво, Петро одразу здобув підтримку у православного священства. Цілком імовірно, це могло бути пов'язано з його знатним походженням. Через рік помер печерський архімандрит Захарія Копистенський. Тоді постало питання щодо його наступника. Зважаючи на заможність його роду, вважали що обрання на цю посаду Петра Могили, у майбутньому, принесе великі переваги для лаври. Але не вся Печерська братія готова була вибрати його. Він викликав багато протиріч: багато було тих, хто не полюбили його; іншим він був цікавим через свою молодість, свіжий погляд на справу. Але за межами монастиря біля Могили було багато сильних прихильників, які бажали надати йому чільне і вигідне місце архімандрита Печерського. Згодом Могила був обраний, тим більше, що тодішній митрополит Іов Борецький був за його кандидатуру. 1628 року Сигізмунд III затвердив його.

Ставши новим архімандритом, Петро Могила одразу заявив про те, що його діяльність буде направлена на користь монастиря. Першочергово він завів нагляд над священнослужителями в селах лаврських маєтків. Якщо священник був недостатньо обізнаним у своїй справі, то архімандрит наказував направити на додаткове навчання. А вперті та свавільні піддавалися стягненням. Щодо матеріальної церковної спадщини, то Могила не шкодував витрат на

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

відновлення церков, на прикрасу печер, підпорядкував лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, заснував Голосіївську пустинь, побудував за власний кошт при лаврі богадільню для жебраків і задумав заснувати при Печерському монастирі вищу школу. Розраховуючи, що для останньої мети необхідні кваліфіковані вчителі, він перш за все почав відправляти молодих людей за кордон за власний кошт на навчання. У числі їх були: Сильвестр Косов, Ісая Трофимович, Ігнатій Оксеновіч-Старушич, Тарасій Земка та Інокентій Гізель. Для нової школи він обрав місце з городом і садом, біля лікарняної Троїцької церкви, поставленої над печерськими воротами [1].

Петро Могила, отримавши грамоту від короля на митрополію, вважав насамперед відправити свого посла в Константинополь, щоб попросити собі благословення від патріарха, послом був «доктор теології» Ісая Трофимович Козловський. І патріарх Кирило Лукаріс не забарився надіслати Могилі своє архіпастирське благословення на митрополію. На початку квітня 1633 року Петро Могила вже розсилав свої грамоти, якими запрошував православних або особисто з'явитися, або надіслати делегатів на його посвячення до Львова. Львів було обрано через тодішню обстановку. У Києві жив колишній митрополит Ісая, якого звикли вже вважати за справжнього митрополита, і багато, в тому числі сам Ісая, не розуміли або не хотіли зрозуміти справжню причину його усунення від кафедри, навпаки, були переконані, що він усунутий тільки по честолюбству і підступам Могили, який, скориставшись обставинами, виклопотав собі грамоту на митрополію при живому митрополиті. Тому в Києві, якби тут відбулася посвята Петра Могили, могли статися будь-які протести або демонстрації, навіть криваві, з боку прихильників Ісаї – духовенства, черні, козаків, та й від самого Ісаї. А після Києва залишався лише Львів, де могло відбутися посвячення нового митрополита з належним пристойністю та пишністю. У Львові тоді перебував єдиний православний єпископ, який зберіг свою кафедру, Єремія Тіссаровський [2].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Отже, після вступу на посаду митрополита, Могила приступив до активної церковної, а також політичної діяльності. Багато вклав своєї праці, щоб поліпшити зовнішній стан української Церкви серед латинян (римо-католиків) і уніатів (греко-католиків), і він дійсно покращився принаймні в тих єпархіях, де православні мали своїх архіпастирів. Разом з тим ревний митрополит намагався всіма заходами поліпшити і внутрішній стан увіреної йому Церкви [2].

Найбільше Петро Могила зосередив свою діяльність на Київській колегії. Негайно після вступу в сан, він перетворив Київську братську школу в колегію, заснував іншу школу у Вінниці, завів при київському братерстві монастир і друкарню і підпорядкував їх київському митрополиту. Це було порушенням колишнього розпорядження патріарха Феофана, за яким київське братство з Богоявленською церквою підпорядковувалося одному патріархату.

Але це порушення виправдовувалося змінами: заснуванням монастиря і перетворенням школи в колегію, нарешті і тим, що колегія і монастир перебували головним чином на утриманні Петра Могили. Сам монастир заснований був на особливих підставах, ніж інші монастирі; він мав тісний зв'язок з колегією. У ньому перебували тільки ті монахи, які були наставниками: всі вони були направлені з Печерської лаври. На утримання братської колегії і монастиря Могила приписав дві лаврських волості, подарував колегії своє власне село Позняківку і, крім того, постійно надавав грошову допомогу на будівництво і на соціальні виплати вчителям і учням. Колегія була влаштована за зразком вищих тодішніх училищ в Європі, особливо в Кракові. Мета київської колегії була переважно релігійна: потрібно утворити покоління вчених і досвідчених духовних осіб, а так само і світських людей, які б могли свідомо бачити правоту східної церкви і за своєю освітою стати в рівень з тими, проти яких довелося б їм захищати права своєї церкви шляхом закону та розвитку.

Але в Польщі питання віри було тісно пов'язане з питаннями національності; поняття «католик» зливалося з поняттям «поляк», як з іншого

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

боку поняття «православний» з поняттям «русин». Ідеалом Петра Могили була така руська (тобто за походженням з Русі) людина, яка, міцно зберігаючи і свою віру, і свою мову, в той же час за ступенем освіти і за своїм духовним життям, стояла б у рівень з поляками, з якими доля зв'язала його в національному відношенні. До досягнення цього ідеалу були спрямовані і способи виховання і навчання, прийняті Петром Могилою. Київська колегія перебувала під управлінням ректора, який був разом з тим ігуменом братського монастиря, розпоряджався монастирськими й училищними доходами, вершив суд і в той самий час був професором теології. Його помічником був префект, один з ієромонахів. Частина учнів жила на утриманні колегії в її будинку (бурсі); вся ця бурса в той час утримувалась за кошт, знову ж таки, Петра Могили. Інші учні жили поза будівлею і приходили в колегію для навчання, але і вони, мешкаючи в своїх квартирах, перебували під наглядом колегіального начальства [1].

Важливою частиною активності митрополита Могили було впорядкування богослужбової практики і видавнича діяльність. Релігійні суперечки і спірні питання XVII століття вимагали чіткого і сучасного викладу основ православної віри. З цією метою у 1640 році Петро Могила скликав у Києві собор (8 – 18 вересня), на який запросив духовних і світських осіб, в основному членів братств. Наслідком цього собору стало затвердження й нове видання «Требника» (1646 р.). До церковної історії він увійшов як «Требник Петра Могили» і довгий час служив православному духовенству всієї України, а згодом і Російської імперії. У Требнику були викладені не лише молитви і обряди, до нього були додані пояснення й настанови, як у тому чи іншому випадку слід себе вести та чинити, а також догматичні й обрядові пояснення літургії, які написав один з учнів Могили Тарасій Земка. Під керівництвом Петра Могили здійснили перегляд та видання інших богослужбових книг. Одна з найвідоміших – це «Служебник» (1629, 1639). На церковному соборі 1642 року в Яссах, у присутності представників Руської, Грецької та

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Молдовської Церков розглянули, виправили і схвалили подане українськими богословами «Православне сповідання віри».

Під керівництвом Могили склали перший православний катехізис – «Православне сповідання віри». Для його затвердження у 1643 році в Яссах скликали загально-православний синод. Але оскільки з розглядом цього документу справа зволікалася, Могила видрукував короткий катехізис. Повний катехізис було видано вже після смерті Петра Могили в Європі грецькою, латинською та польською мовами. 1696 року його передрукували в Москві, коли він уже заслужив повагу всіх православних богословів західного світу. Довгий час катехізис Петра Могили виконував роль найповнішого викладу православної віри. Церковна, просвітницька діяльність Петра Могили була направлена не лише на розвиток, а й на збереження православ'я не лише на українських землях. Активний розвиток православної освіти на пряму сприяло зміцнення позицій церкви на протидію дій польського уряду.

Таким чином, Петро Могила був одним із найсильнішим і найвпливовіших з церковних діячів XVII-го століття. Син молдавського господаря, «воєводич земель молдовських», він і в званні Київського митрополита виявився всього більше господарем, правителем, ніж пастирем. Очевидним є західний вплив на його церковну діяльність, який, можливо, пов'язаний з його європейською освітою. У всякому разі, вихований він був цілком в західному, тобто в польському дусі. Він був переконаний західник, за своїми смакам та звичкам. У його роду взагалі були міцні і родові зв'язки в польському аристократичному суспільстві. Співчуття і сприяння польських магнатів згодом не мало допомогло Могилі в його починаннях. У дуже молоді роки Могила виявляється Печерським архімандритом, – мабуть, саме для цього він взагалі і поступив в Лавру. І відразу ж Могила став ініціативним щодо нововведень. Всього ясніше це позначилося в улаштуванні Лаврського училища. За задумом Могили колегія повинна була бути на кшталт латино-польської школи. І це, очевидно, викликало обурення у деяких духовних колах. Програма цієї нової школи була

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

взята з єзуїтських шкіл. І для викладання були залучені і викликані до Києва латинські виученики, – Ісає Трофимович Козловський, перший ректор Київської школи, і Сильвестр Косов, перший префект. Особистість Петра Могили є ключовою у згуртуванні православного священства. Враховуючи політичне значення релігії того часу, варто зазначити, що подібна діяльність була направлена на збереження української (русинської) ідентичності, враховуючи великий вплив польського римо-католицизму, а також уніатства. Тому, навіть не дивлячись на певні суперечності щодо його життєвого шляху, варто розуміти внесок митрополита у збереження релігійної самостійності та розвиток культури в Україні.

Література:

1. Костомаров, Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Киевский Митрополит Петр Могила. URL: <https://web.archive.org/web/20090215062338/http://zhurnal.ru/magister/library/history/kostomar/kostom33.htm> (дата звернення: 17.05.2021).
2. Макарий (Булгаков), Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви: в 12-ти т. М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994-1996. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/435711/> (дата звернення: 17.05.2021).
3. Могила Петро Симеонович. Шевченківська енциклопедія: у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2013. Т.4. С. 283-284.
4. Флоровский, Георгий, прот. Пути русского богословия, интернет-версия под ред. еп. Александра (Милеанта), 2003, II-5. URL: <http://www.vehi.net/florovsky/puti/02.html> (дата звернення: 13.05.2021).

Павліченко О. О.

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри філософії
Харківський національний університет повітряних Сил
імені Івана Кожедуба

**Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ ТЕОРІЇ
В. К. ЛИПИНСЬКОГО**

У теоретичній спадщині В.К.Липинського чільне місце посідає ідея «дідичної» гетьманської держави як основа національної ідеї України. Тією чи іншою мірою державотворчі, національні погляди В. К. Липинського аналізували Б. Ганцаж, В. Кучер, Т. Осташко, Ю. Терещенко, Я. Пеленський, І. Сікора [1, 2, 4, 5, 6]. Проте не можна вважати проблему вичерпною.

Історичному минулому України, особливо періодам державотворення В. К. Липинський приділяв велике значення. Всі його праці присвячені процесу розбудови держави, а також визначенню місця і ролі в ньому національної еліти, релігії, історичної традиції, нації та її менталітету.

Уперше до проблеми визволення українського народу з-під влади Польщі і Литви В. К. Липинський звертався в своїй праці «Z dziejow Ukrain». Головною метою даної роботи вчений вважав показати роль української шляхти у повстанні Б. Хмельницького. Саме її участь надала цьому процесу державний характер і допомогла гетьману створити козацьку державу. Особі гетьмана, який характеризується як сильний політик, що зміг очолити повстання, яке згодом переросло у визвольну війну, тут також приділяється увага. Основною ідеєю праці є здобуття незалежності української держави шляхом об'єднаної боротьби всього українського населення.

У 1920 р. в роботі «Україна на переломі, 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.» В. К. Липинський

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

переосмислював події визвольної боротьби 1648 – 1657 рр. та проаналізував і виявив причини невдач українського державотворчого процесу. Він наголошував на необхідності стабілізувати гетьманську владу, а також розглядав можливість її зміни з виборної на спадкову. На доказ цього В. К. Липинський наводить переконливі аргументи, що свідчать про прагнення Б. Хмельницького перетворити гетьманство у інститут спадкової влади. Такі наміри гетьмана вчений пояснював розумінням Б. Хмельницького неспроможності виборної традиції козацьких старшин забезпечити їх авторитет у суспільстві в історичному майбутньому. Крім того, обрання менш талановитої постаті могло призвести до втрати авторитету гетьманської влади. Ще однією вадою виборної традиції було те, що гетьман не міг бути представником всієї нації. Оскільки, виборчий процес охоплював тільки частину українського суспільства, а відтак забезпечення консолідації всього населення було не можливе. Тому в тих складних воєнних і політичних умовах найбільш ефективною формою правління могла стати спадкова гетьманська влада, спроба започаткування якої належить Б. Хмельницькому. Утвердження своїх позиції гетьман почав з поступового зміцнення своєї адміністрації за рахунок обмеження козацької демократичної традиції. Вже наприкінці повстання старшина призначалася і усувалася гетьманом. Однак, у важливих справах в Чигирині скликалися козацькі сейми, в яких брали участь козацтво, духовенство, шляхта і міщанство [8, с. 229]. Крім того, влада гетьмана не була деспотичною. Вона спиралась на права станів, насамперед козацтва, яке користувались низкою свобод. Козацька держава гарантувала також «вольності» православній шляхті, містам, духовенству. Крім того, українським стани мали станові суди і самоврядування [7, с. 350].

Отже В. К. Липинський приходить до висновку, що влада Б. Хмельницького була зародком конституційно-монархічних засад, які дали державну міць Англії, форма правління якої передбачала наявність правлячої династії, влада якої обмежувалась парламентом.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

У своїй політиці Б. Хмельницький намагався започаткувати династичне гетьманство. Ще за його життя у квітні 1657 р. на старшинській раді шістнадцятирічного Ю. Хмельницького було проголошено гетьманом України

Проте наміри Б. Хмельницького запровадити спадкове гетьманство не були сприйняті суспільством одностайно. Це пояснювалось сильною демократичною традицією в козацькому стані. Перша опозиція монархічним намірам гетьмана виникла серед старшини на чолі з генеральним осавулом І. Ковалевським, полковником Г. Лісницьким та писарем І. Виговським. Конфлікти, якої вплинули на поведінку козацької «черні», що підняла повстання проти полковників на польському фронті і завдала суттєвої шкоди спільним бойовим діям корпусу Ждановича і Ракочія. Крім того, ця складна ситуація загальмувала справи україно-польського союзу. Попри хворобу Б. Хмельницький відразу зреагував на протидії опозиції. Він видав наказ про страту полковника Г. Лісницького та ще чотирьох старшин, і покарання І. Виговського [3, с. 250].

За своє гетьманування Б. Хмельницький завершив процес зміцнення гетьманської влади, проте створити належну політичну і юридичну базу для впровадження спадкового гетьманства не встиг.

І хоча визвольна боротьба зазнала невдач, вона мала важливе значення в процесі формування «державно – національної» традиції. Оскільки, перший раз на деякий час відбулась консолідація українського суспільства навколо боротьби за незалежність під проводом гетьмана, який перший виявив необхідність спадкової влади. Авторитет гетьмана як мудрого політика і успішного воєначальника надовго залишився в пам'яті народу. Висуваючи його сина Юрія, старшина намагалась забезпечити єднання суспільства на основі імені Хмельницького. Нажаль, політика Ю. Хмельницького не сприяла відновленню української держави. Всі досягнення гетьмана були втрачені на довгі роки.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Література:

1. Ганцаж Б. Збірник "Z dziejow Ukrainy" - генеза, конструкція, зміст, рецепція. Молода нація: Альманах. 2002. С. 16-36.
2. Кучер В. Державотворча концепція українських монархістів – гетьманців: Учення В. Липинського. Розбудова держави. 1997. №3. С. 35-40.
3. Липинський В. Україна на переломі, 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Нью – Йорк: Булава. 1954. 255 с.
4. Осташко Т. В'ячеслав Липинський: від посла Української держави до УСХД. Молода нація: Альманах. 2002. №4. С. 86-90.
5. Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна. В'ячеслав Липинський: історико – політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції 2 – 6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку, Кременці / За ред. Я. Пеленського. 1994. С. 15 – 29.
6. Сікора І. Концепція "діничного гетьманату" В'ячеслава Липинського у світлі сучасного трактування легітимності політичної системи. В'ячеслав Липинський: історико – політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції 2 – 6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку, Кременці / За ред. Я. Пеленського. 1994. С. 129 – 131.
7. Терещенко Ю. Династичний принцип влади і національна консолідація в добу Хмельниччини в оцінці В. Липинського. - Вячеслав Липинський та його доба: Наукове видання. /Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ – Житомир. 2008. С. 201 – 209
8. Федорчук Я. Монархізм Б.Хмельницького в оцінці В'ячеслава Липинського: критична інтерпретація. В'ячеслав Липинський: історико – політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції 2 – 6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку, Кременці / За ред. Я. Пеленського. 1994. С. 228 – 231

Перепелиця В.О.

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти,
історичний факультет,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

**УКРАЇНЬКА СТАРШИНА ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА
ВИГОВСЬКОГО**

Науковий керівник: канд. іст. наук, доцент **Гончарова О.С.**

Соціальне переформатування України, що розпочалося в роки революційних трансформацій середини XVII ст. і найбільш очевидним проявом якого стало посідання козацтвом місця коронної шляхти як соціальної еліти тривало фактично впродовж усього періоду існування Гетьманщини. У цей період в середовищі козацтва формувалася й зростала нова генерація соціальної еліти – козацька старшина. Це була відносно замкнена соціальна група що істотно впливала на функціонування влади гетьмана.

Метою дослідження є визначення становища та стосунків старшини в українській козацькій державі періоду гетьманування Івана Виговського та їх політична орієнтація.

У дослідженні були використані праці І. Діптана [1] та В. Кривошея [3], що містять широку інформацію про оточення гетьмана Виговського та політичну ситуацію у період його правління; Ю. Мищика [4] та В. Рудого [6], присвячені аналізу постаті Івана Виговського і його діяльності як гетьмана; В. Панашенка [5], який дає відомості про рід Виговських.

Рід Виговських походив із давніх бояр. Предки його мали прізвище Лучичі. Проживали вони на правах королівських слуг в Овручі. У 1541 р. бояри

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Лучичі одержали від короля Сигизмунда I підтвердження на земельне володіння в селі Вигові, внаслідок чого їхнє прізвище трансформувалося на Лучичі – Виговські. Вступивши до війська Б. Хмельницького, Виговські одразу одержали керівні посади, тобто статус козацької старшини [5, с. 9]

Смерть гетьмана Богдана Хмельницького неухильно потягнула за собою дестабілізацію, посилення боротьби різних політичних угруповань, чим не без успіху намагалися скористатися сусідні держави. Гостро постала проблема спадкоємця великого Богдана. Ще за життя Б. Хмельницький прагнув зробити владу гетьмана спадковою. Після загибелі Тимоша у Хмельницького залишився шістнадцятирічний син Юрій, який не зовсім підходив до ролі гетьмана. Тож, домігшись затвердження його правонаступником гетьманської булави козацькою радою, Богдан Хмельницький передбачав, що Виговський буде здійснювати функції регента при своєму малолітньому синові. Така позиція гетьмана несла небезпечний зародок конфлікту, що з'явився у владній еліті ще за його життя. Це призвело до того, що родина Хмельницьких, з авторитетом якої не могла зрівнятися жодна інша з поміж старшинських родин, втратила владу. Причин цього було декілька. Головні серед них: значне зміцнення у Війську Запорозькому різноманітних угруповань; використання І. Виговським можливостей військового писаря у перегрупуванні та розстановці своїх кадрів протягом хвороби гетьмана; йому вдалося знайти спільну мову з впливовими полковниками Іваном Богуном і Філоном Джеджалією. Єдність клану Хмельницьких була порушена (шлюбом з донькою Хмельницького брата Виговського, блокадою дій Сомка у Переяславі та його втечею на Дон, на бік Виговських були залучені гетьманські родичі Золотаренки і Дорошенки) [3, с. 118].

Угрупування старшини, очолюване І. Виговським, вибороло владу. Його структурними складовими була старшина дореволюційного періоду та показачені шляхтичі періоду революційних змагань [3, с. 121]. Ще в роки

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

генерального писарства він об'єднав навколо себе старшину, яка поділяла його політичні та ідеологічні погляди і сприяла здобуттю ним гетьманської булави.

Після козацької ради зберегли за собою уряди два найвпливовіші генеральні старшини: обозний Тиміш Носач (колишній полковник остерський, прилуцький, кальницький) і суддя Самійло Богданович-Зарудний. Генеральним писарем на раді був обраний старший підписок Іван Груша, який був висуванцем Виговського та перебував під його опікою і раніше [3, с. 121]. Суттєвих змін зазнала розстановка старшин на дипломатичних напрямках. Польський вектор зовнішньої політики за Виговського, крім самого гетьмана і генерального писаря, контролювали П. Тетеря А. Жданович, Ю. Немирич, Г. Лісницький, С. Мазепа, Т. Носач, московський – І. Богун, Г. Лісницький, П. Дорошенко, А. Одинець.

Серед найближчого оточення Виговських були представники шляхетських родин, що покозачилися, – Скуратівські, Яблонські, Статкевичі, Суходольські, Боглевські, Верещаки, Богушевичі, Ласки, Ольшанські, Пашинські. Повернувся до влади ще передреволюційний старшинський рід Білобровок, новою родиною як у козацькому середовищі, так і на полковничому уряді бачимо Каплуновських. Стародуби, Савичі і Бутенки користувалися і надалі таким же значним впливом, як і за Хмельницького, причому Стародуби значно зміцнили своє становище. Прийшов до найвищих щаблів влади рід Лизогубів і вже ніколи не покидав їх. Активними прибічниками Виговського були керівники експедиційного корпусу проти повстанців-пушкарівців: колишній полковник брацлавський Іван Богун на чолі козаків-охотників, полковник над іноземними найманцями Іван Сербин, старий Яцько Черкас, названий мешканцем голтв'янським [3, с. 125-127]. Представники попередніх полковничих родин Безштаньок і Колосів поїхали до сусідніх полків, Коробка використовувався на дипломатичній ниві, Трушенки, Волевачі, Томиленки, Якубовичі, Бережецькі були відсторонені від влади і відійшли на задній план [3, с. 128].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

На переконання М. Грушевського Корсунська рада 11 (21 жовтня) 1657 року має поціновуватися двояко. По-перше, вона легатимізувала І. Виговського як гетьмана (вчений наводить цитату з виїмки зі звідомлення Д. Калугера, що І. Виговський зайняв місце Б. Хмельницького «свобідним і щирим вибором всього війська Запорізького – навіть подвійним: раз в Чигирині, другий раз в Корсуні з величезною парадом на тім уряді потверджений»). По-друге, вона висловила «...вотум довір'я і ухвали його твердої політики супроти Москви в обороні козацьких вільностей». Як підтвердження цьому може слугувати стилізована Д. Калугером козацька відповідь на царські бажання: неможливо звести козацький реєстр до 40 тисяч, оскільки «...козаків знайдеться 200 або 300 тисяч, всі вони однаково билися за свободу...»; неприпустимо міста нові передавати у «...володіння московського князя [воєводам], козакам лишаться самі пограничні...»; необхідно визнати І. Виговського гетьманом; як попередження: «...коли московський князь схоче триматися попереднього договору, зложеного з небіжчиком Хмельницьким, то вони також будуть його виконувати, коли він захоче щось у тім змінити, вони самі подбають про своє добро і свою добру репутацію». Не рахуватися з волею старшини московський уряд не міг, а тому «...рішив признати і продовжити фактичний стан речей і стриматися до слушного часу з задуманими обмеженнями української автономії» [1, с. 114]. А в цей час у Москві перебувало посольство від гетьмана, очолюване братами Миневськими. У ході козацько-московських перемовин вирішено було, ніби-то для зміцнення позицій І. Виговського, скликати у Переяславі Генеральну раду за участю царського представника. Новообраний гетьман мусив би скласти «... присягу цар. в-ву і йому при війську була б передана... «потвержденная» грамота». Тобто, певне порозуміння було досягнуте [1, с. 115].

Новий етап відносин між Чигирином і Москвою був започаткований пізньою осінню 1657 року і завершився розривом Гетьманщини з Царством. Щоб зрозуміти, чому так сталося, необхідно, вслід за М. Грушевським,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

розглянути дві проблеми: по-перше, взаємини гетьмана з низовим товариством; по-друге, роль Москви в розгортанні громадянського розбрату в Україні. Передусім вчений нагадує, що Микитинська Січ, «бувши головним вогнищем повстання, всадивши... Богдана Хмельницького на гетьманство... після Зборівського замирення відреклася свого вибранця...». Старому гетьманові вдалося придушити заколоти, упокорити січовиків каральними акціями. Та вже на весну-літо 1657 року Січ вийшла з-під контролю Чигирин. Спроби новообраного гетьмана змінити кошову старшину викликали ще більший супротив: «...кошовий Яків Барабашенко... проголосив вибір Виговського неважним, тому що він стався без участі Запорізького війська, ...висунув теорію супремата Січі і незалежності її від городского війська». Запорожжя в протистоянні з Чигирином звертається до царя, вбачаючи в ньому арбітра та протектора. Для Москви це стало якнайзручнішим підґрунтям-виправданням для реалізації стратегічних задумів [1, с. 113]. Всі намагання І. Виговського придушити антигетьманський заколот у зародку, сподівання на допомогу Г. Ромодановського, посередництво М. Зюзіна в завоюванні царської довіри виявилися марними. Справжнім ударом для гетьмана була відставка путивльського воєводи, котра сталася не без інспірацій запорожців [1, с. 116].

На загальновійськову раду в Переяславі, котра втретє легітимізувала І. Виговського як гетьмана (за присутністю Б. Хитрово, зі складанням присяги гетьманом, наданням йому грамоти), М. Пушкар так і не прибув (натомість фактично окупував територію миргородського полку). Після укладення договору 15 (25) лютого 1658 року. Б. Хитрово ще деякий час залишався в Україні. У середині березня, прийнявши присягу на вірність цареві від М. Пушкаря та М. Стринджі, він відбув до Москви. Натомість гетьман, не довіряючи опозиціонерам, десь на початку березня цього ж року уклав, за посередництвом Карач-бея, договір із кримським ханом. Започаткована Руїна поглиблювалася [1, с. 116].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Особливе незадоволення серед прибічників Виговського викликало обнародування на початку літа 1659 р. затвердженої сеймом в урізаному вигляді Гадяцької угоди. Лівобережні полковники Тимофій Цицюра, Василь Золотаренко, Яким Сомко в серпні заявили про перехід на бік Росії і почали військові дії проти вірних Виговському частин. Багатьох прихильників Виговського, у тому числі й Немирича, було вбито, чимало їх потрапило в полон, серед них Данило Виговський та Іван Нечай. Правобережні полковники Богун, Іван Іскра та інші також виступили проти гетьмана.

Головною серед спільних інтересів правобережної (корінних і частково шляхетсько-козацьких полків) старшини з лівобережною (корінного Переяславського полку, полків північно-східної групи та полків запорозької орієнтації) старшиною та запорожців, що бажали скинення з гетьманства Виговського, була потреба у вигнанні іноземного контингенту з Правобережжя, а це вимагало зміни правління на користь Ю. Хмельницького. Безкровно чи з «малою кров'ю» це можливо було здійснити лише через проведення козацької ради. Скинення Виговського вирішило б ті проблеми, які він породив між Гетьманщиною і Запоріжжям, між полками різних груп. Найактивнішими противниками вводу в Україну чужоземців була старшина західних полків, і Виговський втратив підтримку в їх лавах, навіть частини представників шляхетсько-козацького угруповання. Рід Зеленських з Брацлавського полку, Остап Гоголь, Іван Федорович Яцківський-Куницький, рід Урошевичів з Кальницького полку, Михайло Ханенко з Уманського, Кравченки з Білоцерківського активно підтримали приведення до влади Юрія Хмельницького. У Корсунському полку гуртувалися невдоволені родичі, свояки і прибічники Золотаренків (особливо після страти Виговським Тимофія Оникієнка). Скрізь лунали голоси про усунення Виговського від влади. На жовтневій раді 1659 р. під Германівною розлючені козаки не стали слухати ніяких виправдань і пояснень. Стратили послів на польський сейм Сулиму і Верещака, котрі не відстояли повної редакції Гадяцької угоди, й приступилися

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

до гетьмана. Виговський мусив покласти булаву до ніг козаків і рятуватися втечею.

Відомий вітчизняний історик Н. Яковенко влучно визначила причини виникнення опозиції до гетьманської влади після смерті Б. Хмельницького. Зокрема вона відзначає: «...саме старшинський елемент зі «старинних» козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не призвичаївшись підпорядковувати вищій меті власні, часто дуже великі амбіції» [7, с. 333].

Таким чином, період гетьманування І. Виговського у кадровому відношенні відзначився досить високою ротацією кадрів, розколом старшинського корпусу на різні групи зі своїми ідеями та орієнтирами. Гетьману вдалося на певний час заручитися прихильністю певної частини старшини, проте неузгодженість між представниками еліти завадила Виговському не тільки втримати владу але і поклала початок періоду руїни.

Література:

1. Діптан І. Особистість і діяльність Івана Виговського у баченні Михайла Грушевського. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 297-308. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2014_5_21 (дата звернення: 15. 01.2021)
2. Виступи частини старшини проти політики уряду Івана Виговського влітку-восени 1659 р. та його падіння. URL: <https://bookster.com.ua/vystupy-chastyny-starshyny-proty-polityky-uryadu-ivana-vygovskogo-vlitku-voseny-1659-r-ta-jogo-padinnya/> (дата звернення: 15. 01.2021)
3. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 452 с.
4. Мицик Ю. А. Іван Виговський. К.: Світоч, 2012. 124 с.
5. Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1995. 212 с.

6. Рудий В. А. Гетьман Іван Виговський – політик, дипломат, полководець. *Військово-науковий вісник*. 2009. Вип. 11. С. 177-197. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vnv_2009_11_14 (дата звернення: 15.01.2021)
7. Яковенко Н. Нарис з історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К.: Генеза, 1997. 380 с.

Спасьонова А. С.

здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня, гр. 31 ДОМТ
Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII ст.: ПРИЧИНИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ

Науковий керівник: канд. іст. наук **Лапченко А.С.**

Минуле кожної країни і кожної нації ототожнюється в історичній пам'яті народу з епохальними подіями і періодами, які з плином часу не втрачають своєї актуальності, навчального та виховного значення. Такою подією в історії України стала Національна революція середини XVII століття, що започаткувала нову епоху в боротьбі українського народу за незалежність і створення самостійної соборної держави.

На середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку. Загальноєвропейські тенденції значною мірою позначилися й на українській історії. Безперечно – центральною подією історії України цієї доби стала Перша українська національна революція середини XVII ст., що спричинилася до глобальних змін соціально-політичного устрою, релігійної ситуації, форм власності. По-суті, Україна, запрограмувала всі найзначніші зміни в системі міжнародних відносин, істотною мірою посприявши занепаду однієї з найпотужніших країн – Речі Посполитої.

При аналізі причини Української національної революції слід відзначити, що у цей час надзвичайно ускладнилася соціально-економічна ситуація в

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Фільварково-панщинна система посилювала експлуатацію шляхом обезземелення селян, зростання панщини, запровадження кріпацтва, збільшенням натуральних і грошових податків.

В складній ситуації опинилося і міщанство, особливо в тих містах, які перебували у приватній власності феодалів. Міщани виконували повинності та сплачували податки, в т. ч. церковну десятину. Магдебурзьке право теж постійно обмежувалося. До того ж у політичному та економічному житті міст провідну роль відігравали поляки та інші іноземці, що спричиняло загрозу «випадання» українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх на відсталу «селянську націю».

Незадоволене своїм становищем було й козацтво, в т. ч. реєстрове, авторитет, вплив, активність та слава якого зростали, а права дедалі більше обмежувалися Річчю Посполитою, особливо після т. зв. «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. Таким чином, рушійними силами революції стали: козацтво, селяни, міщани, а також дрібна українська шляхта, православне духовенство, тобто практично всі соціальні верстви тогочасного українського суспільства

Українська національна революція у своєму розвитку пройшла кілька етапів, які можна виділити на основі договорів, що їх укладала Українська держава. Саме вони приводили до суттєвих соціально-політичних змін в Україні. Тому, перший етап можна визначити періодом з весни 1648 до серпня 1649 рр.. На цьому етапі козацьке повстання після перемог під Жовтими Водами і Корсунем (травень 1648 р.), переросло в національно визвольну війну всього українського народу проти Польщі. Перемога під Пилявцями (вересень 1648 р.), облога Львова (жовтень 1648 р.), Замостя (листопад 1648 р.), перемир'я з Польщею і тріумфальний вступ повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким. Але Б. Хмельницький та його соратники у цей період стояли

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

на позиціях традиційного «козацького автономізму», реформування Речі Посполитої та надання Україні такого ж статусу і прав як Литві.

Другий етап визначається часом від Зборівського мирного договору 1649 р. до Білоцерківського мирного договору (вересень 1651 р.). На цьому етапі уконституювалася Українська держава Б. Хмельницького по всіх параметрах, які характеризують будь-яку державу: кордон, адміністративно-територіальний поділ, система влади, військо, судова, фінансова системи, міжнародні відносини і т.д.

Третій етап розпочався від укладення Білоцерківського мирного договору 1651 р. і тривав до Переяславської угоди (січень 1654 р.) та Березневих статей (1654 р.). На цьому етапі внаслідок поразки під Берестечком, суттєво зменшилася територія Української держави, а в наслідок чергової зради татар, в зовнішньополітичних орієнтаціях Б. Хмельницького почав домінувати Московський вектор, який привів до укладення союзу з Московщиною. Четвертий етап тривав від часу підписання Березневих статей 1654 р. до Гадяцької угоди (вересень 1658 р.). В цей період помер Богдан Хмельницький, а його наступник Іван Виговський кардинально змінив вектор зовнішньої політики на пропольський.

П'ятий етап можна визначити періодом від Гадяцької угоди 1658 р. до підписання Андрусівського договору (перемир'я) 1667 р. В цей період, з одного боку, посилилася боротьба за українські землі між Московщиною і Польщею, в результаті якої Україну було поділено навпіл – Лівобережну у складі Московської держави й Правобережну в складі Речі Посполитої. З другого ж – в Україні розгорнулася боротьба козацько-старшинських угруповань за владу, що переросла фактично у громадянську війну й привела Україну до стану Руїни.

Шостий етап тривав найдовше – від Андрусівського трактату до укладення Вічного миру 1686 р. між Московською державою та Річчю Посполитою, за яким остаточно відбулось закріплення поділу Української держави на дві

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

частини: Правобережжя залишалося під польською короною, а Лівобережжя залишалося під владою російського царя. Водночас – це період поглиблення внутрішніх протиріч і взаємної боротьби між козацько-старшинськими угрупованнями, а також посиленням зовнішньої агресії не лише з боку східного сусіда й Варшави, а й Туреччини та Кримського ханства.

Феодальні порядки були реставровані в повній мірі і в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом. Велике землеволодіння було відновлене в повних масштабах. ...Натомість кріпосне право, що існувало в російській державі, простим актом було поширене на українське селянство і проіснувало тут (як і в цілій Росії) до 1861 р. Таким чином, усі соціально-економічні здобутки Національно-визвольної війни були остаточно зведені нанівець.

Політична автономія України була ліквідована остаточно і повністю в другій половині XVIII ст. в 1764 р. остаточно скасовано Гетьманщину; в 1775 р. здобуто і зруйновано Запорозьку Січ – останнього носія української державності. Від того часу аж до 1917 р. Україна своєї державності не мала.

Література:

1. Воронянський А. В. История Украины: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Харьков.: Парус, 2011. 592 с.

2. Воронянський О. В. Еволюція системи державної влади в сучасній Україні в контексті концепції патронально-клієнтарних відносин. *Державне будівництво*. 2012. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_1_6.

3. Воронянський О. В. Концепт національного суверенітету як принцип реалізації політичних прав нації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2011. № 9. С. 255-260.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

4. Воронянський О. В. Роль національного суверенітету в легітимації державної влади. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. №. 2. С. 216-221.

5. Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.

Стешенко Н. Л.

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри
філософії та соціально-політичних наук
Донбаська державна машинобудівна академія

Стешенко О. В.

викладач історії вищої кваліфікаційної категорії
машинобудівний коледж
Донбаської державної машинобудівної академії

Дьякова О. В.

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри історії України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ГЕТЬМАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Одним з головних наслідків національно-визвольних змагань середини XVII ст. стало формування української козацької держави – Гетьманщини. Про її життєздатність говорить той факт, що вона проіснувала майже до кінця XVIII ст.

Актуальність теми полягає в тому, що проблема становлення державності, утворення інститутів державної влади за доби гетьманату Богдана Хмельницького та їх подальшої трансформації на сьогодні залишається предметом численних дискусій і не знайшла одностайної оцінки. В численних дослідженнях істориків, політологів, юристів, соціологів, присвячених цій

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

тематиці, розглянуто окремі аспекти питань, пов'язаних з генезою української козацької державності.

Мета роботи полягає в тому, щоб простежити еволюцію державності Гетьманщини у другій половині XVII ст.

Уже на початку національно-визвольної революції, тобто у 1648 році, на підконтрольних землях поширюється традиційний для козацтва сотенно-полковий територіальний устрій. Проте, на цьому етапі адміністративний поділ можна визнати, як «"удільність" (тобто окремішність) Української держави по Білу Церкву» [14, с. 157].

По мірі продовження воєнних дій серед козацької старшини і, зокрема, у Богдана Хмельницького поступово визрівають основи національно-державницькі ідеї, що ґрунтувались певний час на засадах автономії українських земель у складі Речі Посполитої, тобто отриманні того ж статусу, що й Литва.

Під час перебування в Києві з грудня 1648-го по січень 1649 року, в ході спілкування з духовенством, послами іноземних держав, інтелігенцією та на підставі власного аналізу перемовин, у Хмельницького заклалися основи державницької програми, яка базувалась на принципах: 1) право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання; 2) незалежність утвореної держави від влади польського короля; 3) соборність України; 4) спадкоємність традицій Київської Русі в новоутвореній країні [10, с. 168–169].

Підґрунтям для початку розбудови власної держави стало підписання Зборівської угоди. Зміст домовленостей та їх реалізація свідчать, що Богдан Хмельницький та його прибічники були прихильниками автономії для козацького регіону. Державотворчий процес і, насамперед, організація органів державної влади, проходив під впливом козацьких традицій. Прикладом цього може слугувати, наприклад, військово-політична організація Запорозької Січі, що стала певною моделлю новоствореної держави. Це, зокрема, пояснює одну з

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

головних ознак держави – її напіввійськовий характер, який проявляється в різних аспектах: від офіційної назви «Військо Запорозьке» до принципів функціонування державних інститутів. Тому недаремно, що саме військовослужбовці стають свого роду гарантами успішного функціонування держави.

Основою територіального устрою стала козацька сотенно-полкова система. На той час було 16 полків (дев'ять правобережних і сім лівобережних), що поділялись на 272 сотні [11, с. 173]. Така система дозволяла в разі потреби швидко мобілізувати значні сили на захист рідної землі.

Військовій моделі адміністративно-територіального устрою відповідала і система органів управління. Але поруч із дублюванням моделі управління Запорозької Січі, в деяких аспектах державотворення простежуються інші тенденції. Управління державою переходить до гетьмана, який наряду з традиційно притаманною функцією головнокомандувача, стає повноправним правителем: очолює уряд, відає фінансами, наділяється правом керувати зовнішньою політикою тощо. За словами сучасника гетьмана польського ротмістра Степана Чарнецького: «всі [його] шанують як Бога; у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському так управляє, як і в Чигирині» [цит. за: 7, с. 99].

Аналізуючи такі складові форми козацької держави, як форма правління та політичний режим, можна також визначити зміну пріоритетів. Так, на початку війни в управлінні переважали республіканські основи, що базувались на демократичних традиціях козащини (виборність посадових осіб, право голосу для усіх, відсутність суттєвих міжстанових розмежувань та ін.). Але згодом, коли внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація ускладнилися, в діях гетьмана та його оточення все більше простежуються авторитарні риси та все яскравіше проглядає перехід до монархічної моделі управління (витіснення «чорних» рад старшинською, встановлення спадкового гетьманства, централізація управління тощо). Можна погодитись із деякими дослідниками,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

що в тих надзвичайних умовах це була загалом прогресивна тенденція. До того ж у більшості провідних європейських країн існувала подібна модель управління.

Визначаючи одну з головних ознак державності – суверенітет – не можна стовідсотково стверджувати, що Гетьманщина була такою. Це пояснюється рядом як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників. До першої групи можна віднести, зокрема, той факт, що сама ідея суверенітету ще не набула завершеного оформлення у свідомості козацької еліти. Другу групу факторів найяскравіше характеризує несприятлива зовнішньополітична ситуація, в якій опинилась козацька держава, насамперед, після укладення Білоцерківського договору в 1651 році. Саме після цього стало зрозуміло, що без зовнішньої підтримки з боку сусідніх держав (в першу чергу, Туреччини чи Російської держави) козаки не могли не обійтись. Як показали подальші події, платою за допомогу було певне обмеження державного суверенітету, адже союзники мали свої інтереси й не були зацікавлені в існуванні суверенної України.

З огляду на цей факт найбільш показовою стала угода з Російською державою 1654 року, відома під назвою «Березневі статті Богдана Хмельницького». Серед сучасних дослідників довгий час точиться дискусія щодо оцінки цього договору, а саме якого статусу набувала Україна за його умовами. У науковій літературі надається цілий ряд трактувань: персональна унія гетьмана і царя; васальна залежність від московського царя без втручання у внутрішні справи українців; військовий союз двох держав проти Речі Посполитої; возз'єднання двох народів; приєднання українських земель на правах широкої автономії тощо. Але при цьому практично всі автори сходяться в одному: кожна сторона тлумачила ці домовленості по-своєму, виходячи із своїх планів. Російська держава дивилась на цю угоду з точки зору майбутнього включення частини земель Речі Посполитої до свого складу, українська сторона – як тимчасовий союз, з тим, щоб згодом одержати самостійність.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Крім того, трагічну роль в занедбанні наслідків державотворення після смерті Хмельницького відіграли наступні гетьмани та державна еліта – козацька старшина, для більшості з яких особисті інтереси чи інтереси їхнього найближчого оточення стали вище, ніж інтереси усього народу. Недаремно цей період української історії одержав назву періоду «Руїни».

Ключову роль в процесах, що відбувалися на території України в цей час, мали зміни в територіально-адміністративному устрої, які слід розглядати в двох вимірах: територіальному та в залежності від суб'єкта владних повноважень. Зокрема, несприятлива зовнішня ситуація змушувала гетьманів дбати не про подальше розширення суверенних прав України, а про збереження тих, що були закріплені угодою 1654 року. Крім того, серед правлячої української політичної еліти стався розкол щодо подальшої зовнішньої орієнтації. Представники одного з провладних таборів, попри проблеми у відносинах із російським урядом, залишались прихильниками союзу з нею. Частина козацької старшини вважала, що лише у складі Речі Посполитої можна зберегти державних суверенні права. Найбільш рішучий крок у цьому напрямку був зроблений І. Виговським, який у пошуках шляху для легітимізації Української держави укладає з Річчю Посполитою договір у Гадячі. Тим самим він здійснює спробу змінити державний устрій у напрямі до шляхетської демократії. Проте з цілого ряду причин «...Гадяцький договір виявився мертвонародженим і не був реалізований» [Error! Reference source not found., с. 179]. Це було пов'язане із тим, що польська шляхта не бажала миритися з тим, що православні українці матимуть такі самі права, що і католики-поляки.

Надалі практично усі ключові питання територіально-адміністративного та політичного устрою, функціонування органів державної влади визначалися відповідними договірними статтями між гетьманом та монархом Росії, Речі Посполитої, Туреччини.

Найпоказовішу роль відіграла угода Юрія Хмельницького з російським урядом. Останній нав'язав цьому гетьману підробку оригіналу угоди 1654 року,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

яка передбачала обмеження автономних прав, повноважень гетьмана та старшини, розміщення московських залог в крупних містах тощо. Трагедія була в тому, що згодом цей документ, за твердженням сучасних науковців, є єдиним офіційним текстом статей, на який згодом орієнтувалися усі наступні гетьмани [3, с. 155].

Ще одну знакову роль у визначенні статусу українських земель відіграла Чуднівська угода (або Слободищенський трактат) 1660 р., підписаний Юрієм Хмельницьким із представниками Речі Посполитої. Його умовами поклали початок територіальному розподілу українських земель між Російською та Річчю Посполитою, адже старшина замислилась над обранням двох гетьманів – ліво- і правобережного. Цей розкол було закріплено майже одночасним обранням 1663 року на посаду гетьмана: на Лівобережній частині – І. Брюховецького, а на Правобережній – П. Тетері. Практично відразу вони розпочинають міжусобну війну, що призвела до поглиблення хаосу та посилення анархії.

Спроби об'єднати українські землі, здійснені П. Дорошенком та І. Самойловичем, були приречені на невдачу, бо, як і раніше, передбачали втручання третьої сторони (Речі Посполитої, Османської імперії та Російської держави). Піком руйнації існуючого статусу українських земель, насамперед на Правобережжі, стало чергове гетьманство Ю. Хмельницького та його участь у чигиринських походах 1677-1678 років, результатом яких став захват та знищення турками легендарної столиці гетьманської держави його батька та масове переселення людей в Росію. На думку Д. Дорошенка, «упадок і зруйнування Чигирини були ... символом загибелі правобережної козацької України» [4, с. 324].

Багаторічна боротьба за українські землі виснажила усі сторони протистояння і змусила укласти мирні угоди, за якими закріплювався територіальний розкол Гетьманщини. Лівобережна Україна, що знаходилась у складі Московської держави, залишалась єдиною українською територією з

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

визначеним і закріпленим законодавчо автономним статусом, яка адміністративно поділялась на десять полків [5, с. 26]. Тоді як Правобережна України, повернувшись до Речі Посполитої, перетворилась на напівпустелю, зруйновану, спалену, засіяну людськими кістками [3, с. 161; 9, с. 222-223].

Система органів публічної влади на Лівобережжі, загалом, зберігала свою структуру, поділяючись на три рівні – генеральний, полковий та сотенний. Проте тут відбулись суттєві зміни. Вищий орган у системі управління – Військова (Генеральна) рада – продовжувала втрачати свій вплив і до кінця XVII століття її функції остаточно підміняються старшинськими радами та генеральним урядом. Відродити діяльність козацької загальної ради намагались гетьмани, що виступали за республіканські засади розвитку держави (зокрема, І. Виговський, П. Дорошенко) [6, с. 210]. Але їх зусилля були марними.

Натомість, підвищення ролі старшинських рад в системі управління підтримувалось прихильниками зміцнення гетьманської влади. Загалом, спостерігається тенденція перетворення старшинських рад у двопалатний парламент, де вищою палатою були збори генеральної старшини, а нижньою – з'їзд усієї старшини [11, с. 200].

Також спостерігаються деякі зміни в ієрархії представників ще одного вищого органу влади – генерального уряду: значно посилюються позиції генерального обозного, який стає по суті другою за рангом політичною фігурою після гетьмана. Далі у владній ієрархії розмістилися генеральний суддя та генеральний підскарбій. І лише за ними постає генеральний писар, який донедавна був ключовою фігурою в козацькій системі влади [11, с. 201].

Не обійшов процес трансформацій і ключову посаду – гетьмана. Ще з часів Б. Хмельницького тривало протистояння між прихильниками спадкового та виборного гетьманства. Виборна система була збережена, але попри її видиму демократичність, була досить ілюзорною: термін обрання гетьмана не регламентувався, усунути його від влади могла козацька чи старшинська рада, у вибори часто втручалися монархи.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

У діяльності більшості гетьманів переважали республіканські засади, що базувались на принципах споконвічної козацької демократії і відображали тим самим прагнення значної частини населення. Щоправда, така політична форма, на думку сучасних вітчизняних дослідників, виявилася не зовсім природньою для того часу. Адже у Європі тільки козацтво мала демократичний устрій, тоді як інші держави континенту були монархіями. Як результат, ранні паростки демократичних традицій були придушені переважаючими і більш сталими монархічними засадами.

Одним із базових гарантів збереження державності в Гетьманщині було військо. Але й воно зазнає переформатування (насамперед, чисельного) в дусі тогочасних тенденцій. Так, за «Березневими статтями Богдана Хмельницького» козацький реєстр встановлювався у 60 тисяч чоловік, а за умовами «Переяславських статей» Ю. Хмельницького він скорочувався до 40 тисяч людей та функції війська обмежувалися. Проте одним із пріоритетних напрямів у діяльності майже всіх наступних гетьманів стає завдання не тільки зберегти існуючу чисельність війська, а й утворити нові підрозділи. Так, І. Виговський значну увагу приділив формуванню найманих військових підрозділів, тим самим фактично створивши власну приватну армію. А в подальшому він планував утворити з цих частин постійні збройні сили України, що складалося з 30 000 козаків і 10 000 найманців [9, с. 219].

П. Дорошенко, задля обмеження впливу козацької старшини, створює наймане військо – так званий корпус сердюків, який підпорядковувався лише йому [9, с. 254-255]. «Глухівські статті» дозволяли Д. Многогрішному створювати додатковий полк у 1000 козаків під назвою «компанійських» або «охотних» для несення охорони. За часів правління І. Самойловича було засновано підрозділ під назвою «бунчукові товариші», що являв, по суті, елітну гетьманську гвардію [9, с. 255-256]. Але при цьому, під тиском Москви, він змушений був погодитися на зменшення реєстру до 30 тисяч: [9, с. 254].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

У системі місцевих органів влади ключовою залишалась посада полковника, традиція виборів якого полковою козацькою радою поступово скасовується, а в деяких випадках стає спадковою. Спочатку рішення про обрання на посаду приймав гетьман, а згодом цю функцію перебирають на себе російські урядовці [14, с. 171].

Отже, на підставі аналізу історичних фактів та досліджень на цю тему, можна зробити висновок, що у період національно-визвольного руху, який охопив майже всю територію України протягом 1648 – 1657 рр., Б. Хмельницький намагався утворити незалежну державу.

З самого початку боротьби у середовищі козацької старшини йде постійне протистояння двох основних форм правління: республіканської і монархічної, а також демократичних та авторитарних начал. Традиційні для козацтва республіканські засади управління проявлялися наразі в діяльності рад різних рівнів, виборності посадових осіб тощо. Монархічні принципи управління залучалися тими гетьманами та представниками старшини, які прагнули управляти самотійно, без участі козацьких рад та мали намір передавати свої посади у спадщину.

Література:

1. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке. СПб.: П.П. Сойкин. 1898. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Makarij/text1.phtml?id=1046> (дата звернення 15.01.2021)
2. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. К. : Генеза, 1995. 608 с.
3. Дещинський Л.Є., Гаврилін І.О., Зінкевич Р.Д. Історія України та її державності. Львів: Видавництво «Бескид Біт», 2009. 476 с.
4. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 576 с.
5. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Війська Запорозького у 1648–1782. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2017. 380 с.

6. Іванов В.М. Історія держави і права України. К. : Атіка, 2017. 728 с.

7. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. (під ред. В.А. Смолія). К. : Альтернативи, 2000. 464 с.

8. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України. К. : Алерта, 2006. 412 с.

9. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. Книга в двох частинах. Частина 1. / Репринтне видання. Бібліотечка журналу «Пам'ятки України». Книга 17. Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. 288 с.

10. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. К. : Знання-Прес, 2001. 698 с.

11. Музыченко П.П. История государства и права Украины. К. : Знання, 2008. 588 с.

12. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648-1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с. (Україна крізь віки. Т. 7)

13. Степанков В. Державна ідея та спроби її реалізації політичною елітою в роки національної революції (1648–1676) *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 185-197.

14. Трофанчук Г.І. Історія держави та права України. К. : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.

Тарасенко О.А.

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти,
історичний факультет,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С.Сковороди

КОНСТИТУЦІЯ П. ОРЛИКА ЯК ВИЯВ ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент **Гончарова О.С.**

Актуальність даної теми полягає в тому, що на сьогодні Україна зіткнулася з такими проблемами як: перерозподіл державної влади з метою впровадження нової, ефективнішої її організації та пошук суспільно-політичної еліти, яка змогла б реалізувати концепцію національного державотворення. Розгляд подібних проблем в минулому, зокрема в козацьку добу, та запозичення досвіду їх вирішення може вплинути на позитивну сучасну динаміку в вирішенні цих питань. Козацька доба – не просто одна зі сторінок української історії, а важлива частина історичної пам'яті народу, період еволюції української держави в ідеологічному, політико-культурному, інтелектуальному аспектах. У період козаччини відбувалися процеси, які визначили особливості формування і розвитку сучасної української еліти. Тож, актуальність дослідження цього періоду обумовлюється значенням еліти в політичному та культурному житті нашої країни та необхідності вивчення її історії, змін орієнтацій та глибиному аналізу розвитку та трансформацій які вона зазнавала в різні епохи свого існування. У історії становлення в Україні сучасної моделі конституційно-правової системи та трансформації політичних та культурних орієнтацій одним із найменш досліджених етапів є етап існування козацької держави.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Конституція Пилипа Орлика, укладена в 1710 році, є одним із найважливіших правових актів, що були укладені в історії України, втіленням поглядів української політичної еліти кінця XVII – початку XVIII ст.

Договір під назвою «Пакти і Конституції прав та вольностей Війська Запорозького» було укладено між гетьманом Війська Запорозького та старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким 5 квітня 1710 р. у місті Бендери. Цей акт увійшов в історію як Конституція Української Гетьманської держави, або ж Конституція Пилипа Орлика чи Бендерська Конституція. Текст Конституції був складений латинською та руською мовами. Вона складається з преамбули і 16 статей, в яких сформульовано основи устрою держави, організації державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, права гетьмана, Генеральної Ради, Генерального суду, козаків та інших верств населення. Змістовна унікальність Конституції П. Орлика «як документа на зламі середньовічного та новочасного конституціоналізму» полягає у тому, що він увібрав надбання європейської політикоправової думки та української демократично-правової традиції [2, с. 388].

Унікальність «Пактів та конституцій» передусім у тому, що в цьому документі одному з перших було згадано про матеріальні інтереси «нещасного простолюду». Тобто це перша своєрідна варіація ідеології «служіння» держави інтересам людини. Саме цей документ вважається найвищим щаблем політичного мислення українців у XVIII столітті, бо фактично проголошував в Україні незалежну республіку. «Ця конституція, в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини як провідної верстви України та Запоріжжя як її військової сили, була в той же час маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом ...» – саме таку думку про конституцію висловила Н. Полонська-Василенко, яскраво ілюструючи її договірний характер та врахування інтересів різних представників тогочасного

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

українського суспільства, паралельно до міжнародного та культурного значення [3, с. 78].

«При тім списано інтересні постанови, яке має бути правління гетьманське, хоч сі постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удалося ніколи, – але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах сих багато нового, що могло б бути важним кроком наперед», – зауважує М. С. Грушевський [4, с. 383].

У преамбулі схематично викладено історію Війська Запорозького. Необхідно зазначити, що ця Конституція закріплює засади поваги до прав і свобод людини, терпимості, відповідальності, миру й толерантності серед людей [1, с. 42]. Серед декларативних положень, яким присвячено преамбулу та перші три статті документа, можна виділити такі: 1) концепція етнічнодержавної історії української нації, що пояснює наступні п'ять постулатів; 2) державна незалежність України; 3) православна віра як державна релігія; 4) вічність і недоторканність встановлених кордонів; 5) затвердження шведської протекції над Україною (фактично встановлення союзу двох держав); 6) необхідність встановлення дружніх і союзних відносин з Кримським ханством [1, с. 13]. Таким чином, в Україні за Конституцією встановлювалася парламентська республіка. Основою її мало стати загальне виборче право, виборність усіх цивільних та військових посад і принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. Україна переходила до територіального представництва. Цей устрій відповідає головним постулатам західних конституцій, що відрізняє їх від середньовічних правничих актів і є загальновизнаним у світі в наш час.

«Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького» сформулювали та закріпили концепцію захисту народу державою. Конституція була орієнтована на моральні цінності добра, істини. Зміст Конституції ґрунтується на ідеї природної справедливості та договірної теорії державності.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

По суті, цей нормативно-правовий акт був договором між трьома основними українськими силами: гетьманом, генеральною старшиною та Військом Запорозьким. Важливою особливістю, яка робила її подібною до пізніх європейських конституцій, було те, що вона укладалася не між гетьманом і монархом, а між гетьманом та козацтвом, яке виступало від імені всього українського народу. Конституція визначила державний статус України, встановлювала державний суверенітет, окреслювала кордони на історичних землях. Гетьман не повинен був допускати зловживань і чинити утиски козацтву. Гетьман як керівник держави зобов'язувався Конституцією чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому Війську. Цей документ визначав права всіх верств населення України: козацтва, селян, міщан, купецтва, усієї людності на території полків. Принцип справедливості як один із засадничих принципів Конституції було застосовано для захисту прав козаків та громадянства. Справедливість – одна з основних засад права, вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [1, с. 17].

Конституція обмежувала також права гетьмана у царині суддівства. В цьому акті цілий розділ присвячено ідеї захисту від несправедливості в різних формах, і Конституція, як найважливіший правовий документ держави, ставала засобом такого захисту. В ній було наголошено на принципі верховенства права козаків та громадян й захисті цих прав та свобод законом і судом. Навіть гетьманові заборонялося свавілля щодо правопорушників, їх міг карати тільки суд [1, с. 18]. Загалом, Конституція була просякнута ліберальним і демократичним духом і визначала прогресивний історичний напрямок розвитку державних реформ.

Унікальність Конституції Пилипа Орлика полягає насамперед у тому, що на початку XVIII ст., коли на завершальному етапі епохи відродження зароджувалися основи класичного Просвітництва, у провідних європейських країнах утверджувався абсолютизм влади, козацька еліта в особі наказного

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

гетьмана запропонувала юридичну форму суспільного договору, основні ідеї якого поєднувалися з народним суверенітетом і закріпленням розподілу функцій державної влади. Як справедливо відзначають науковці, за сформульованими в ній принципами організації державного ладу, за своїм демократичним духом та орієнтаціями тогочасної козацької еліти Конституція Пилипа Орлика 1710 р. є однією з найвизначніших правових пам'яток тогочасної Європи.

Укладення і прийняття цього документа на початку XVIII століття засвідчило високий рівень політичної культури українців, адже окремі його положення на багато десятиліть випередили правову думку європейських народів. Конституція Пилипа Орлика – пам'ятка української політико-правової думки XVIII ст., в якій знайшли яскраве відображення тогочасні ідеали української нації та тогочасної української козацької еліти. Першим внутрішнім українським конституційним актом – «Пактами й конституціями законів та вольностей Війська Запорозького...» 1710 року було сконструйовано нове для тогочасної української правової та політичної думки концептуальне бачення державності – її європейське коріння, демократичний характер, чіткість і відкритість базових умов суспільної угоди.

Цей документ увібрав у себе весь модернізаційний потенціал української державотворчої та конституційної традиції, яка формувалася від князівських часів. Саме з Конституцією Пилипа Орлика пов'язують модернізаційну діяльність влади, зорієнтованої на вдосконалення конституційної ідеології, політики та права. Така діяльність частково збігається з етапами конституційного розвитку України, а частково і випереджає його. Поширення на українських землях ідей конституційної модернізації у XVII–XVIII століттях знайшло своє філософське, літературне, культурне та інше підґрунтя, яке згодом сприяло формуванню національних конституційних цінностей: незалежності, свободи, патріотизму, духовності тощо. Очевидно, що на процеси конституційної модернізації мали вплив українська історія, освіта, наука,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

традиції і самобутність культури народу. Це вимагає від суспільства підвищеної уваги до проєктів конституційних трансформацій, які можуть суттєво вплинути на конституційну традицію України і загальмувати її розвиток. Треба мати на увазі, що ця традиція заснована не тільки на ідеях поділу влади, незалежного суддівства, місцевого самоврядування, але й, що особливо важливо, на ідеях справедливості, рівності людей, вільного розвитку особи, що сьогодні асоціюється з принципом верховенства права. Саме тому в Україні на різних рівнях формується демократична конституційна ідеологія, яку заклали українські гетьмани (Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Орлик), народні просвітителі (Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, Л. Українка), політики та вчені (М. Грушевський, К. Левицький, А. Волошин) [1, с. 67].

Конституція Пилипа Орлика була свідченням високого суспільно-політичного розвитку, розвитку моральної і правової культури українського народу та його еліти, продовжувала традиції розвитку права і законодавства, витоки яких сягають тисячоліть є свідченням високого рівня політичної і правової свідомості народу та фундаментальним політико-правовим документом. Вона врахувала європейські політико-правові вчення, зокрема позиції Локка, Монтеск'є, Руссо та передбачала суверенітет народу, розподіл влади та виділення місцевого самоврядування. Також, конституція є свідченням європейськості розвитку української культури, права і законодавства та того, що, навіть залишаючись у васальній залежності чи повному тимчасовому підпорядкуванні сусіднім державам, українська еліта виступала як національна, мислила державними концептами та прагнула будувати не замкнуту й підпорядковану лише орієнтирам найближчих сусідів окраїну, а закладену на передових принципах українську державу.

Щодо зовнішньополітичних орієнтацій тогочасної української еліти, то стаття 3 Конституції має величезне історичне значення, тому що надає письмові свідчення щодо тієї зовнішньої політики Української гетьманської держави, яку проводив тогочасний уряд П. Орлика. Ця стаття закріплює відносини

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Української Гетьманської держави з Кримським ханством як з сусідом, що неодноразово надавав допомогу у скрутні часи. Абзац 2 цієї статті дає нам змогу зрозуміти, що як такої юридично закріпленої союзницької угоди між Українською гетьманською і Кримською державами ще не існувало, але українська сторона цього прагнула. Кримське ханство вважалося найвигіднішим стратегічним партнером України для протистояння гніту як Речі Посполитої, так і Московії [1, с. 84]. Серед пріоритетів зовнішньої політики України вказано також на необхідність протекції з боку Швеції як гаранта незалежності й територіальної цілісності країни [5, с. 2].

Зусилля української політико-правової думки XVIII ст. спрямовувалися на обстоювання прав українців на власну державність та історичний, традиційно-козацький суспільно-політичний устрій, однак, у межах Росії ці ідеї висловлювалися несміливо, опосередковано, здебільшого, у напрямі відстоювання ідеї автономії української держави. Натомість, по-іншому це звучало з-за кордону, з середовища першої української політичної еміграції, що виникла 1709 року, і стала результатом поразки курсу гетьмана Івана Мазепи на відокремлення Лівобережної України від Російської держави [7, с. 482]. Власне зусиллями першої української політичної еміграції було витворено нові підходи до облаштування Української держави як незалежної та соборної. Вони стали знаковими в історії української політико-правової думки, яка в той час фактично розвивалася в руслі обґрунтування зазначених вище двох альтернативних бачень майбутнього українського державотворення. Ідейну спадщину української політико-правової думки XVIII століття дослідники обґрунтовано пропонують розглядати у контексті розвитку політико-правової теорії і практики в Україні кінця XVII – початку XVIII століть [6, с. 141]. Прикладом відстоювання незалежної української державності була діяльність першої української політичної еміграції, головним результатом якої стало укладення Конституції гетьмана України Пилипа Орлика.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Таким чином, Конституція 1710 року є визначним українським народно-політичним документом, у якому знайшли яскраве відображення тогочасні ідеали української нації та української козацької еліти. У ній відбилися протиріччя між європейською традицією і новітніми на той час ідеалами, які на початок XVIII ст. роздирали Європу на непримиренні ворожі табори і якими жила на той час Україна. Автори Конституції, П. Орлик та козацька старшина, прагнули зв'язати у єдине ціле уривки своєї минувшини та окреслити модель такого суспільства, яке вмістило б головні здобутки нації. Висловлені ідеї є наслідком майже тисячоліття політичного розвитку України, свідченням високого рівня самосвідомості нації, рівня її політичної культури та творчого потенціалу.

Література:

1. 300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Львівський державний університет внутрішніх справ. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/konf_konst_140510_1.pdf (дата звернення: 22. 02.2021)
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2007. 992 с.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. К.: Либідь, 1995. 608 с.
4. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України. Київ; Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1921. 575 с.
5. Шишкін В. Конституція, яка випередила час. *День*. 2007. № 156. URL: <http://www.day.kiev.ua/188014/> (дата звернення: 15. 02.2021)

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

6. Терлюк І. Я., Флис І. М. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.
7. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1993. 720 с.

Татаринів Д. О.

учень 11-Б класу

Бахмутська ЗОШ І-ІІІ ст. №24

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ У КОНТЕКСТІ
ПРОЦЕСІВ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Науковий керівник: вчитель історії **Логінова С. В.**

В умовах незалежності наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття перед Україною постало завдання формувати самостійну зовнішню політику, розбудовувати власну дипломатичну службу, добирати та виховувати кадрів дипломатів. Але варто згадати, що подібні проблеми стояли ще в середині ХVІІ століття перед керманичами новонародженої Української козацької держави, в першу чергу перед гетьманом Богданом Хмельницьким. Варто проаналізувати, оцінити ті зусилля, яких доклав видатний військовий і політичний діяч, щоб Україна зайняла самостійне і гідне місце на міжнародній арені.

Дипломатична діяльність гетьмана Богдана Хмельницького знайшла широке відображення в науковій літературі ХІХ – початку ХХІ ст.

Фундаментальна праця М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький» вперше побачила світ в 1857 року. На великому документальному матеріалі автор яскраво характеризує епоху боротьби українського народу за незалежність, право на вільний розвиток і щасливе життя. Значна увага приділяється дипломатичній діяльності великого гетьмана [14].

Двотомник «Нарис історії України» Д. І. Дорошенка – одного із найвизначніших істориків ХХ ст. – дає огляд історії України як процесу розвитку української державності. У книзі вміщено вичерпні історичні

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

відомості практично про всіх гетьманів України, в тому числі й про Б. Хмельницького, про його міжнародні зв'язки. [13].

У навчальному посібнику І.О. Овсія «Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року)» розкривається широке коло питань зовнішньої політики України впродовж тривалого періоду її історії, в тому числі й доби Хмельниччини. Основна увага зосереджується на аналізі міжнародного становища й зовнішньополітичних акцій тодішніх урядів. Низка питань трактується по-новому на ґрунті нетрадиційного підходу до викладу та оцінки фактів, подій, явищ [18].

Збірник «Переяславська Рада: очима істориків, мовою документів» містить публікації відомих вітчизняних і зарубіжних вчених-істориків різних часів, в яких представлена вся палітра думок щодо Переяславсько-Московського договору 1654 р. Оригінальні розвідки органічно доповнюються документальними матеріалами, пов'язаними з цією непересічною подією в історії України [20].

Книжку В.І Сергійчука «Іменем Війська Запорозького» присвячено героїчній історії козацької християнської республіки – Запорозької Січі, відображеній у західноєвропейських джерелах, історіографії та літературі XVI-XIX ст. Багатющі матеріали систематизовані і в значній частині видаються на Україні вперше [22].

У праці Я. Федорука «Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – 1649)» проводиться аналіз зовнішньої політики Б.Хмельницького, його зв'язки з урядами Польщі, Туреччини, Криму, Москви, Угорщини та ін. держав від початку повстання до Зборівського миру. У цій площині простежується формування політичних поглядів українського гетьмана [26].

Багато цінного матеріалу для висвітлення теми дають документальні видання, літописи, мемуари, довідкові видання.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Перші дипломатичні контакти Богдана Хмельницького були пов'язані з кримським ханом Іслам-Гіреєм. Вони разом уклали антипольський союз всупереч уявленню про татар як ворогів. За участю татар були отримані перемоги над поляками у важливих битвах.

Також Богдан Хмельницький майже з самого початку Визвольної війни підтримував відносини з Туреччиною. На цей час становище Порти ускладнялося невдачами у війні з Венецією (1645 – 1669). Зацікавлений у дружніх зв'язках з Військом Запорозьким уряд Туреччини підписав конвенцію з козаками, вигідну для української сторони. Це було у лютому 1649 року. Богдан Хмельницький тоді ж звернув увагу й на трансільванського князя Ракоці, але центральне місце належало стосункам з Польщею та Росією.

Стосунки з Польщею були надзвичайно складними тому, що проходили на фоні Визвольної війни. Хмельницький пильно слідкував за воєнними приготуваннями в Польщі. У 1648 році зі смертю Владислава І розпочалась війна за корону між братами: Карлом, Яном Казимиром та ще одним претендентом – Сигізмундом Ракоці. Хмельницький підтримав Яна Казимира, котрий позбавив керівника магнатської опозиції Вишневецького булави коронного гетьмана [19, с. 151 – 152].

З ускладненням воєнно-політичної обстановки більш інтенсивними ставали переговори з Росією. За даними Олени Апанович, в Україні до початку 1654 року побувало 13 російських посольств. Богдан Хмельницький також посилав делегатів до російського царя Олексія Михайловича з проханням допомогти козакам у війні з Польщею. Але цар наполягав на тому, щоб Україна сама вирішувала власні проблеми. Він не хотів втручатися у стосунки між Україною та Польщею тому, що не хотів зав'язувати війну з Польщею [9].

За часів гетьмана Б. Хмельницького дипломатична служба належала до найбільш ефективно діючих державних структур Української козацької держави. Напрями її роботи визначалися змістом завдань, які їй доводилося розв'язувати на міжнародній арені. Від часу до часу на чільне місце висувалися

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

ті чи інші її аспекти, однак незмінним залишалося основне – гарантування, за словами Б. Хмельницького, безпеки й «цілості нашої держави». Це по-перше.

Другою важливою проблемою було досягнення порозуміння із сусідніми країнами та уникнення загострення відносин з ними. Як підкреслював гетьман у листі до шведського короля у січні 1657 р., «немає в нас більшої турбот та інших справ, як тільки якнайстаранніше піклуватися про дружбу з усіма сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто й міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо» [18].

З першої половини 1649 й до 1654 рр. головним у дипломатичній діяльності Б. Хмельницького було добитися визнання незалежності козацької України з боку Польщі та інших держав, запобігати створенню антиукраїнської коаліції та добиватися її розладнання, пошук надійного протектора.

Так, у цей період головним напрямом дипломатії Хмельницького все ще було Кримське ханство (6 посольств). Також він звернув увагу на Росію (1), Туреччину (3), Молдову (1) та Валахію (1). Він підтримував інтенсивні відносини з Кримським ханством тому, що не хотів втрачати такого могутнього союзника у війні з Польщею [5].

Протягом 1654 – 1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стали формування антипольської коаліції, здобуття міжнародного визнання законності акту возз'єднання західноукраїнських земель, нейтралізація антиукраїнської спрямованості кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету під посягань Російської держави.

Важливою сферою діяльності українських дипломатів було збирання ними різноманітної інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їхній військовий потенціал.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Дипломатична служба відігравала важливу роль у боротьбі козацької України за незалежність і соборність.

Вразливість геополітичного становища України полягала в тому, що, по-перше, до міжнародних інтересів жодної з держав Центральної, Східної, Північної та Південно-Східної Європи й Османської імперії не входило визнання її незалежності.

Вона не трактувалася ними як рівноправний суб'єкт відносин, що вкрай ускладнювало можливість укладення з ними союзних договорів і завжди створювало потенційну загрозу появи антиукраїнської коаліції.

Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти. Хмельницький волів тримати татар як ненадійних союзників, аніж мати справу з ними як з відвертими ворогами в тилу [17].

Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз із Москвою 1654 р. З огляду на сказане вище проблема пошуку військово-політичного союзника була для гетьмана вочевидь найскладнішою.

По-друге, Кримське ханство, Порта й Росія, намагаючись запобігти виборенню Україною незалежності, неодмінно пов'язували надання їй військово-політичної підтримки з вимогою прийняття протекції. Так козацька держава опинилася в геополітичному «трикутнику смерті»: із Заходу і Півночі загрожувала Річ Посполита, зі Сходу – Росія, з Півдня – Кримське ханство й Порта. Вирватись із нього самотужки було неможливо, а отримання допомоги з боку якоїсь із названих держав так чи інакше супроводжувалися втратою суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок).

Найскладнішою проблемою, з якою зустрічаються науковці, що вивчають становлення й діяльність дипломатичної служби, є нестача необхідних джерел

Знищення архіву центральних і полкових установ держави другої половини XVII - початку XVIII ст. зумовило ситуацію, за якої не збереглося жодного українського джерела, яке б занотувало процес розроблення хоча б

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

одного документа дипломатичного характеру, прийом іноземних послів і перебіг переговорів з ними, підготовку й укладення угод і договорів, формування посольств та їх фінансування, проливало б світло на позиції гетьмана, старшинської ради, Генеральних старшин і полковників та характер їх відносин у з'ясуванні напрямів зовнішньої політики, укладенні угод і договорів, підготовці й проведенні інших дипломатичних акцій [29].

Відомо, що в українському уряді не сформувалася система чіткого розмежування функцій між його членами, а відтак і відповідних відомств, які б виконували точно визначені обов'язки. Як і в багатьох інших країнах тогочасної Європи, існувала практика доручень. У зв'язку з цим не утворилося спеціальної установи (на зразок, наприклад, Посольського приказу в Росії), що відала б проведенням зовнішньої політики.

І все ж на основі накопичених козацтвом традицій зносин з іншими країнами склалася відносно струнка, не забюрократизована й ефективно діюча система дипломатичної служби.

Впродовж 1648 р. був вироблений церемоніал дипломатичних відносин із Річчю Посполитою, зокрема, заслуховування її посольств, розроблення змісту інструкцій власним послам, укладення миру, визначався генеральною радою Війська Запорозького, що приймала відповідні ухвали (для цього вона збиралася щонайменше 4 рази).

Водночас відносинами з Росією, Кримом, Трансільванією й іншими країнами переважно відав Б.Хмельницький. Від початку 1649 р. роль Генеральної ради у вирішенні питань зовнішньої політики зводиться нанівець, її місце посідають старшинська або розширена (представницька, коли в її роботі брали участь козаки-представники полків. Запорозької Січі, духівництва й міщан) старшинська рада та гетьман.

Не можна применшувати й ролі гетьмана, в руках якою зосереджувалося практичне керівництво зносинами з навколишнім світом. Він приймав іноземних послів, вів переговори з ними й відправляв їх додому,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

готував у дорогу українські посольства й заслуховував їхні звіти, брав активну участь у розробленні дипломатичної кореспонденції, статей міжнародних угод і договорів, підписував їх. Керуючи роботою старшинських рад, суттєво впливав на ухвалу ними того чи іншого рішення.

За наявності розбіжностей між гетьманом і членами ради його досягали, найвірогідніше, шляхом пошуку консенсусу. Щоправда, у останні роки життя Б. Хмельницького старшини не наважувалися відкрито суперечити його волі. Після смерті гетьмана (1657) ситуація змінилася й управління зовнішньою політикою знову набуває дуалістичного характеру.

Поточну роботу дипломатичної служби виконував центральний орган виконавчої влади – Генеральна канцелярія, очолювана генеральним писарем. За гетьманування Б. Хмельницького цю посаду обіймав талановитий політик І. Виговський, котрий, завдяки особистим здібностям відігравав помітну роль у формуванні зовнішньої політики. Однак не варто перебільшувати його роль у сфері дипломатичних відносин з іншими державами.

Специфіка дипломатичної служби потребувала осіб із певними якостями та знаннями, що визначалися функціональною спрямованістю роботи. Активна зовнішня політика (особливо в роки революції), що супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийняттям і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців, породжувала гостру потребу в перекладачах з польської, російської, латинської, турецької та інших мов [29].

В ході Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького була сформована досить струнка, не забюрократизована й ефективна система дипломатичної служби. Ключові питання зовнішньої політики вирішувалися генеральною радою Війська Запорозького, старшинською радою та особисто гетьманом. Практичне керівництво зовнішніми зносинами зосереджувалось у руках гетьмана. Поточну роботу

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

дипломатичної служби виконувала Генеральна канцелярія, очолювана генеральним писарем.

На основі існуючих козацьких традицій склався церемоніал прийому іноземних гінців, посланців і послів, проведення з ними переговорів. Складний етикет засвідчував тривалий процес становлення дипломатичної служби, її високий рівень відповідав усім нормам тогочасної європейської дипломатії.

Велика увага приділялася оформленню дипломатичної документації. Листи до правителів інших держав складалися з урахуванням чинного в цих державах етикету. Важливою складовою частиною дипломатичної документації були міжнародні угоди й договори.

Активна зовнішня політика вимагала відповідних кадрів послів, посланців, гінців, перекладачів, секретарів. Найбільш відповідальні дипломатичні місії доручалися досвідченим, з відповідною освітою старшинам.

Дипломатична служба гетьмана Богдана Хмельницького відігравала винятково важливу роль у боротьбі козацької України за незалежність і соборність.

Джерела:

1. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник. К.: Наук. думка, 1995. 688 с.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. М.: Изд-во АН СССР, 1953. Т. 1. 585 с.; Т. 2. 559 с.; Т. 3. 645 с.
3. Літопис Самовидця / Підгот. Я. І. Дзира. К.: Наук. думка, 1971. 208 с.
4. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. К.: Знання, 1993. 192 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

5. Смолій В. А. Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. К.: Либідь, 1994. 502 с.
6. Спалах у темряві: середина XVII ст. К.: Альтернативи, 2001. 399 с.
7. Українське козацтво: Мала енциклопедія. К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.
8. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657. К.: Альтернативи, 1998. 516 с.

Література:

9. Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. К.: Варта, 1994. 96 с.
10. Брехуненко В. А. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького. *Укр. іст. журн.* 1995. № 4. С. 87 – 92.
11. Горобець В. М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика. *Укр. іст. журн.* 1995. № 4. С. 45 – 56.
12. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України /Вступ. стаття В. А. Смолія, П. С. Соханя. К.: Наукова думка, 1992. 544 с.
13. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Т. 2 (Від половини XVIII ст.). К.: Глобус, 1992. 349 с.
14. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький: Історична монографія / Пер. з рос. Т. С. Завгородньої; Передмова В. С. Мороза. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 843 с.
15. Кучернюк Н. Ф. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визволеної війни українського народу (1648-1654). Львів: Світ, 1980.
16. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських історично-літературних пам'ятках. К.: Дніпро, 1992. 500 с.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

17. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін.; Під ред. В. А. Смолія. К.: Альтернативи, 2001. 736 с.
18. Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року). К.: Либідь, 1999. 240 с.
19. Островська Л. Дипломатична діяльність Богдана Хмельницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 8. К., 1999. С. 151 – 154.
20. Переяславська Рада: очима істориків, мовою документів. К.: Україна, 2003. 432 с.
21. Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження) К.: Смолоскип, 2003. XX + 890 с.
22. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середина XVII століття К.: Україна, 1991. 251 с.
23. Смолій В. А. Богдан Хмельницький : особистість у контексті епохи. *Укр. іст. журн.* 1995. № 4. С. 3 – 14.
24. Смолій В. А. Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). К.: Либідь, 1991. 624 с.

Хіляй В. В.

вчитель історії

комунальний заклад «Харківський ліцей № 8»

Харківської міської ради Харківської області

ЗАСНУВАННЯ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Наприкінці XVI – у XVII ст. Україну, що входила до складу Речі Посполитої, потрясли козацько-селянські повстання. Апогеєм цих антипольських виступів слід вважати повстання, очолене гетьманом Богданом Хмельницьким у 1648 р. Серед причин, що змусили українців виступити проти уряду, є образа за наругу над православною вірою. У своєму листі від 4 грудня 1622 р. до патріарха Філарета перемишльський єпископ І. Косинський скаржився на це [3, с. 27]. А у 1641 р. московський цар Олексій Михайлович у грамоті щодо дозволу оселитися втікачам на Чугуївському городищі, відзначав утиски православного населення з боку Речі Посполитої [15].

Революція, розпочата Богданом Хмельницьким, виявилась затяжною і виснажливою. Не витримуючи трудних умов життя на батьківщині, десятки тисяч українців масово переселяються на територію Дикого Поля, підконтрольну Росії. У 1649 році для припинення повстання між гетьманом і польською делегацією був підписаний Зборівський договір, за яким визнавалась державність України. Натомість частина місцевого населення вирішило за краще виїхати із рідного краю. Особливо збільшився потік переселенців у 1651 році після підписання Білоцерківського договору.

Саме у цей час будуються такі міста, як Харків, Суми, Острогозьк (зараз район Воронежської області) та інші.

З 1652 року заселена втікачами територія Дикого поля отримує назву

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Слобідська Україна, бо держава надавала матеріальну допомогу новоприбулим.

Разом із селянами, міщанами, козаками на нашу землю прийшло й духовенство. Робить воно це не тільки через важкі умови життя у Речі Посполитій, а й для підтримки своєї пастви на новому місці. Д.І. Багалій зазначав, що «переселенці приводили із собою священників і церковний притч, привозили образи, антиминоси, церковну утварь й богослужебні книги українського друку і навіть церковні дзвони» [2, с. 176].

Природньо, що переселенці, облаштовуючись на нових місцях, обов'язково будували монастирі й церкви.

Одним з перших – у 1652 -1655 рр. – був побудований Дивногорський монастир у Острогозьку. Пізніше, у 1654 р. постав Троїцький монастир в Охтирці, 1658 р. – Успенський у Сумах, 1664 р. – Преображенський у с. Куряж; 1664 р. – Вознесенський жіночий у с. Хорошево, 1665 р. – Шатрищегорський у Острогозьку, 1668 р. – Миколаївський козацький біля м. Зміїв тощо [4-6, 10, 11, с. 44-45, 12, 15].

Ці монастирі були не тільки центрами православ'я. Вони також слугували захистом від нападників, перш за все кримських татар, що майже щорічно плюндрували Слобожанщину. Навіть у XVIII ст., коли натиск кримчаків ослаб, чотири гармати були розташовані у Острогозькому Дивногорському та дві – у Зміївському Миколаївському козацькому монастирях [2, с. 38; 15, с. 55].

Дехто із дослідників припускає, що деякі монастирі були побудовані на місцях, де колись існували храми. Так, о.Філарет вважає, що у тому місці, де знаходиться Хорошевський Вознесенський жіночий монастир, уже у XII ст. був храм «и возносились хвалы и мольбы Богу истинному» [15]. Адже поруч знаходяться Хорошеве і Донецьке городища, що входили до складу Давньоруської держави. Про Донецьке городище відомо із поеми «Слово о полку Ігоревім». А Хорошеве городище вперше згадується у «Книге Большому Чертежу» [7, с. 10]. Свою назву «Хорошевський» монастир отримав тому, що розташувався на місці цього городища. Про існування у XII ст. тут монастиря

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

невідомо, але те, що у цій місцевості була церква, архієпископ Філарет впевнений.

Цікаву інформацію про Миколаївський козацький монастир надає змійвський краєзнавець М.І. Саяний. Він стверджує, що перші приміщення були побудовані запорожцями 1648 року на крутому березі Сіверського Дінця (поруч сучасного с. Коропові хутори Змійвського району), як притулок для інвалідів, самотніх та літніх козаків. І у давніх документах він називається «Козачий Змійвський монастир» [11, с. 44]. Через повстання під проводом знаменитого запорізького отамана Івана Сірка, у 1668 р. за наказом російської імператриці Катерини II монастир був зруйнований, бо його мешканці підтримали бунтівників. Утім у 1676 р. запорожці його відбудували і він існував як фортеця і монастир одночасно. Головним храмом став храм Преображення Господнього. Відтоді в деяких історичних джерелах він називається Змійвським Преображенським монастирем [11, с. 44-45].

На думку о. Філарета на Слобожанщині другим по вишуканості був Охтирський Троїцький монастир. Він розташований на північ від містечка на круглій, як шатер, горі, покритій зеленню. Окружність гори становила близько 200 сажнів, а висота відкосу – до 15 сажнів; внизу протікає річка Ворскла і обтікає її майже колом, так що залишається лише один невеличкий перешийок для проїзду. На північному заході величного узвишся по берегу Ворскли йдуть гори, вкриті лісом; а на південному сході – луки. Заснований він був 1670 р. переселенцями із-за Дніпра [15].

У монастирях будувались величні собори. Наприклад, у Курязькому Преображенському монастирі близько 1678 р. постав Преображенський собор, у 1678 р. – Георгіївсько-Петропавлівський трапезний храм, у 1673 р. – церква Святого Онуфрія [15, с. 215-216].

Утім монастирські споруди зводились поступово і їх розбудова продовжувалась у наступні роки. У тому ж самому Курязькому монастирі храми протягом XVIII-XX ст. іноді перебудовувались, кардинально міняючи

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

архітектуру монастиря. Так, Преображенський собор був перебудований у 1672, 1875 рр., Георгіївсько-Петропавлівський трапезний храм у 1709, 1902 рр., церква Святого Онуфрія у 1753 р. [15, с. 215-216]. На думку харківського краєзнавця А.Парамонова, це було пов'язане із «бажанням "не відстати" від порубіжних міст Путивля та Белгорода» [10, с. 13], модернізувати будівлі.

Поруч із храмами обов'язково будувались господарські приміщення. Часто вони знаходились за стінами монастирів.

Наприклад, Зміївський Миколаївський козацький монастир мав всередині дві кам'яні – Преображення Господнього і Святого Миколи Чудотворця. А за стінами монастиря була слобода, де проживали наймані робітники, переважно конюхи [11, с. 50].

Щодо чисельності монахів, то вона була невеликою. Наприклад, у Курязькому монастирі у 1687 р. перебувало 40 ченців [14, с. 165]. За підрахунками дослідника О.Л. Смоліної у середньому кожен монастир мав по 10 осіб [15, с. 38]. Харківський історик А.Г. Слюсарський визначає, що довгий час їх кількість майже не змінювалась. Утім на їх утриманні були інваліди та старі козаки [14, с. 165], які, займаючись збиранням милостині, матеріально допомагали ченцям.

Для підтримки монастирів царський уряд наділяв їх землею та угіддями. Ще до масового заселення Слобідської України розташовані неподалік монастирі та пустині мали тут земельні наділи, що тоді називались спочатку «юрти», а потім – «дачі». Так, юртами володів Белгородський Нікольський монастир, що розміщувався на узбережжі річок Харків і Лопань [8, с. 51]. Також Святогорський монастир мав так званий Репнін юрт [8, с. 15].

У другій половині XVII ст. уже виділяються «дачі». Белгородський Миколаївський монастир у 1672 р. отримав миропольську дачу у районі сучасного Вовчанська [1, с. 271; 13, с. 165].

Історик А. І. Папков вважає, що у порівнянні із іншими регіонами Росії, XVI ст. на півдні монастирі рідко створювали великі господарські структури,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

бо у першу чергу землі віддавали служилим людям [9, с. 23].

Згодом, деякі монастирі володіли величезними земельними наділами. У XVII-XVIII ст. найбільші ділянки землі мали Святогорський, Зміївський Миколаївський, Охтирський Троїцький, Сумський Успенський та, заснований на початку XVIII ст., Харківський Покровський монастирі [15, с. 54].

Православні підтримували храми матеріально. Не тільки уряд, а й місцеві жителі жертвували або продавали монастирям земельні наділи [13, с. 166-169]. За неповними даними на Слобожанщині монастирі володіли 84 195 десятинами землі [13, с. 169]. Крім землі монастирі отримували у володіння млини, сковорідки для варіння солі і навіть поселення із мешканцями [13, с. 162-168].

Як відомо, Преображенський монастир отримав свою назву «Курязький» через те, що поблизу знаходилась пасіка Василя Курязького [14, с. 155]. У нього землю купив якийсь Тенетевський, а у останнього – харківський полковник Григорій Донець. За ініціативою полковника тут був закладений монастир [15]. Пізніше родина Донців подарували монастирю «4 озера біля річки Чепель, ділянку землі з млином на річці Уди, Чепельську Дачу з лісом та сінокосами. У 1678 р. полковник Донець відібрав землі від двох мельників, запідозрених у повстанні проти влади, і передав ці земельні ділянки монастиреві» [14, с. 155]. За переписом 1732 р. монастир мав у своїй власності село Польове, де проживало 267 селян, хутір Курязьк, хутір поблизу села Сінолицівки, хутір та слободу в селі Песочині [14, с. 156].

Велике господарство мав Зміївський Миколаївський козацький монастир. Цар пожалував землі та угіддя у 1678, 1679 та 1689 рр. Крім того, ченці купили землю у 1673, 1680 і 1689 рр. У 1678 р. уряд наказав віддати йому млин. У наступному році Ф. Скрипицин відмежував монастирю Снетчине городище на р. Донець та рибні місця на цій річці, а ще три озера. У 1681 р. зміївський прикажчик Л. Толмачев віддав монастирю «із проїжджої заїмочної землі» на обох берегах річки Гомольша, пашенні землі, луки, рибні ловлі тощо. У 1689 р. зміївський воєвода С. Дурнов віддав млин біля с. Мохнач і ще один на

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

р. Гнилиця. Самі монахи придбали село Гомільша із 800 мешканцями та з великою кількістю орних земель, сінокосів та інших угідь [14, с. 157].

На початку XVIII ст. кордони Російської держави просунулися далі на південь і Слобідська Україна перестала бути прикордонною територією. З цього часу оборонна функція монастирів зникає, бо татари нападають все рідше, а з другої половини 1730-х рр. не зафіксовано жодного нападу. Це дало можливість монастирським служителям зосередитися на духовності й розвитку власного господарства.

Таким чином, монастирі, що з'явилися на території Слобожанщини у XVI-XVII ст., були не тільки центрами духовної культури, а й входили до оборонних споруд Російської держави, захищаючи її населення від нападу турок, татар, поляків. Крім того, тут знаходять свій останній прихисток понівечені та старі нежонаті козаки. Основними ініціаторами заснування і ченцями в них стають втікачі з Речі Посполитої. Частина цих монастирів збереглася повністю або частково до наших днів і є архітектурною окрасою та місцем масового тяжіння православних не тільки Слобожанщини, а й сусідніх районів.

Література:

1. Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. Москва: Унив. Тип., 1887. 614 с.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. Т. 1. 1620-1647 годы / Редкол. П. П. Гудзенко и др. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 586 с.
3. Гавриленко Л. І. Історія про Хорошівський Вознесенський дівочий монастир. Харків, 2010. 128 с.
4. Историко-статистическое описание Успенского собора. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. 368 с.
5. Историческая хронология Харьковской губернии / Сост.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

К. П. Щелков. Харьков: Университетская типография, 1882. 366 с.

6. Книга Большому Чертежу / Под ред. К. Н. Сербиной. Москва-Ленинград, 1950. 230 с.

7. Овчаренко Є. Земельна власність у Слобідській Україні в XVII – XVIII в., її походження і форми. *Записки історико-філологічного відділу АН УРСР*. 1927. Кн. XI. С. 41 – 102.

8. Папков А.И. Землевладение Белгородского Никольского монастыря в первой половине XVII века. *Историко-религиоведческие исследования*. 2014. № 1. С. 22 – 28.

9. Парамонов А., Порийский А. Истоки каменной храмовой архитектуры Слободской Украины. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2012. 236 с.

10. Саяний М. Зміївщина – Слобожанщини перлина. Зміїв, 2009. 287 с.

11. Свято-Борисо-Глебский женский монастырь с. Водяне. 1997 – 2007. Без м. и г. изд. 62 с.

12. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII - XVIII вв. Харьков, 1964. 460 с.

13. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис. XVII – XVIII ст. Харків, 1954. 280 с.

14. Смолина О.Л. Монастири Слобожанщини: Динамика художественного образа 6 монографія. Северодонецк : изд-во ВНУ им. В. Даля, 2016. 300 с.

15. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: [в 5-ти отд-ниях] / Филарет. – М.; Х.: Губерн. Тип. 1852-1858. URL: http://azbyka.ru/otechnik/filaret_chernigovskij/istoriko-statisticheskoe-opisanie-harkovskoj-eparhii/5 (дата звернення 10.01.2021)

Чеботова Т. О.

учитель російської мови та зарубіжної літератури

Харківська гімназія № 65

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В РОМАНІ «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ» ГЕНРИКА
СЕНКЕВИЧА**

Національно-визвольна війна українського народу та ім'я її керівника Богдана Хмельницького протягом кількох століть викликають великий інтерес як в Україні так і за її межами. Важко перелічити творів художньої літератури, в яких досліджується і змальовується ця подія. Не обійшов увагою її й найбільш відомий польський прозаїк другої половини ХІХ – початку ХХ століття Генрик Сенкевич (1846-1916). Славу йому принесли епічні твори, серед яких виділяється історична трилогія «Вогнем і мечем» (1883-1884), «Потоп» (1884-1886), «Пан Володийовський» (1887-1888). Написанню трилогії передували складні історичні події в житті польського суспільства. Втративши державність наприкінці ХVІІІ ст. поляки відчайдушно намагалися її повернути під час невдалих спроб повстань Листопадового 1830 р. і Січневого 1863-1864 рр. Поява трилогії зумовлена бажанням автора за допомогою літературного слова зміцнити в душах поляків переконання, що державність буде відроджено [2].

Хоча описані в ній події відбуваються переважно на українських землях, насправді, Сенкевич Україну погано знав. Він ніколи не жив на українських землях. І взагалі Україна для письменника була чимось далеким і чужим. Відстороненість від України й водночас шляхетський консерватизм визначили його ставлення до українського козацтва. Сенкевич бачив в ньому руїнницьку силу. Передусім це стосується роману «Вогнем і мечем», що формував

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

уявлення поляків про Хмельниччину й непрості події на теренах Речі Посполитої в середині та другій половині XVII ст. [5, с. 18]. Герої роману потрапляють у самий вир кривавої, сутички, і відтоді їхні долі вже нерозривно пов'язані з війною. Передусім захоплюють колорит і пластика у творенні історичних персонажів, екзотика пригод, чарівність декорацій, ліричний патріотизм. Сенкевич просто живописав історію, як ніхто інший умів зацікавити читача неймовірними й авантюрними хитросплетіннями сюжетних ліній, утримувати його в постійному напруженні й підтримувати та підігрівати його інтерес до розвитку фабули, характерів героїв. Письменник був справжнім майстром побудови надзвичайно логічної, точної у своїх деталях сюжетної інтриги, раціонального використання кожного, навіть другорядного, персонажа чи події, які поєднувались із ліризмом і морально-патріотичною дидактичністю.

При написанні історичних творів письменник серйозно вивчав документальні джерела. Старопольські пам'ятки (щоденники, спогади, листи, документи, наукові тексти) сформували джерельний інтертекст роману. Про це свідчить постійне їх використання при творенні головних і другорядних сюжетних ліній. Записи із XVII століття привнесли до роману риси шляхетської ментальності, архаїчні мовні та стилістичні особливості. Джерельні описи окремих подій дали змогу авторові за аналогією будувати власні сцени із надзвичайною правдоподібністю. Функції пам'яток багато в чому залежали від їх різновиду: щоденники забезпечили фабулу роману сукупністю основних реалій, схемами подій, елементами опису, а мемуари – рисами образу автора, ментальності людини XVII століття. На його характер вплинули також і твори істориків. Сам Сенкевич вказував на визначальну роль двох дослідників історії XVII століття – Кароля Шайнохи та Людвіка Кубалі, твори яких відзначалися не тільки історичною фаховістю, а й літературністю та оповідною майстерністю. Це їм значною мірою письменник завдячує своїм баченням минулого [3]. Серед джерел роману дослідники називають літературні твори

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

періоду бароко – «Война домовая» С. Твардовського, «Панування Яна Казимира» В. Коховського, збірник документів зображуваного періоду «Книга...» Т. Міхаловського, «Опис України» Г. Боплана, «Діаріуш» С. Маскевича, «Літописи» С. Величка і Й. Єрлича, «Хроніку» Рудавського, «Щоденник» Е. Лясоти тощо [8, с. 26]. Навіть Антонович, який піддав роман гострій критиці, визнавав, що «автор доволі ретельно вивчив зображувану епоху; великих фактичних помилок та неточностей він уникнув», але багато шкодить йому тенденційність висвітлення цього фактажу [1, с. 116]. Якщо історичний план роману був сформований працями істориків, то міфічний – мемуарними та щоденниковими джерелами XVII століття. Саме з останніх до роману проникла складна, багатoelementна структура топосу «перевернутого світу» і виник той образ дійсності, який здатний образити почуття національної гідності українців. Адже козацький «національно-визвольний рух» представлено як бунт розгнужданої черні, безбожний, протиправний і антицивілізаційний, як масове пограбування, вбивства, ірраціональну, нелюдську жорстокість озвірілого збіговиська. У створеній автором художній системі домінує категоризація, запозичена зі світогляду шляхетської спільноти, як у його найшляхетніших, так і в найганебніших виявах.

Саме шляхта є первинною, головною дієвою верствою, саме їй присвячено найбільшу частину твору. Козацтво натомість є вторинним. Це просто такий, навіть трохи абстрагований, узагальнений ворог. Крім козаків українців представляє у романі ще й українська шляхта, духовенство, лояльне королю реєстрове козацтво. Ці інші українці зображені цілком позитивно. У романі змальовано картину ідеального польсько-українського шляхетського суспільства, де панують рівність, братерство і взаємоповага. Українці мають разом із поляками спільну вітчизну – Корону Польську [4, с. 236]. З етнічного погляду українська шляхта нічим не поступається шляхті польській. Автор з повагою говорить про Зацвіліховського, Адама Кисіля, Гродзицькогою. Отже, це демонструє нам, що у творі негативну оцінку

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

отримують герої з огляду на їхню участь у повстанні, а не через етнічне походження. Найпевніше, автор хотів продемонструвати, що гасла захисту віри Богдана Хмельницького були безпідставними, оскільки і так панував релігійний мир. Ця думка продовжується, коли Сенкевич показує, що православна українська шляхта не зваблюється на релігійні заклики гетьмана. Це не виправдовує очолену ним війну. Своїм безпосереднім християнським обов'язком вона бачить боротьбу за цілісність і лад своєї Батьківщини.

Головним позитивним персонажем роману «Вогнем і мечем» є князь Ярема Вишневецький. Автор зображує його як ревного католика, котрий веде безкомпромісну боротьбу проти українських козаків. Але в часи Сенкевича Ярема не вважався відомим польським героєм. Цей історичний персонаж був добряче призабутий. Проте він фігурував на перших ролях у польській літературі середини XVII століття, яку письменник спеціально вивчав. Звідси такий інтерес Сенкевича до князя Вишневецького. Він фактично «воскресив» його, намагаючись адекватно передати історичні події вікової давнини. Інше питання, наскільки правдивим вийшов у нього образ цього князя. Адже в літературі, з якою працював письменник, при зображенні Яреми спеціально виділялася «католицькість» цього діяча і пов'язана з нею польськість. Хоча, насправді, князь Вишневецький навіть під час Хмельниччини ставав на захист православних святинь. Князь Ярема Вишневецький у «Вогнем і мечем» виростає в найбільш епічну й монументальну, навіть дещо абстрактно-тенденційну й майже символічну постать. Він уособлює ідею польської державності і непорушності влади, вірності батьківщині та її політиці XVII сторіття на «кресах» – тобто колонізованих українських територіях [4, с. 103].

Інший представник шляхетства – Ян Скшетуський, наділений рисами ідеального лицаря – сильний, сміливий, енергійний, рішучий, релігійний, безмежно відданий батьківщині й обов'язку, він стоїть на сторожі честі й

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

гідності Речі Посполитої. Єдиний у морі жорстокості не став жорстоким: помилював полонених, звільнив Богуна. Письменник не шкодує для нього епітетів на зразок: «вірлиний розум», «пан надзвичайно чутливого серця», «справжній батько для лицарства», «найвидатніший воїн у Речі Посполитій» [4, с. 29, 115]. Його поважають і хвалять навіть вороги. Тугай-бей говорить Хмельницькому: «Лев ховається в серці цього гяура... Краще б я з ним стояв, ніж з тобою» [4, с. 319]. Саме в Скшетуському шляхетській нерозривно поєднувалася зі шляхетністю. Чи не на такого героя очікували стомлені від невтішної тогочасної ситуації серця та помисли співвітчизників Сенкевича?

У романтичному дусі Сенкевич зображує козаків, у тому числі й Богдана Хмельницького. Правда, останній постає, радше, як демон. У ньому ніби зібрана сила козацького бунту – сила темна, «люциферська». Сама ж козацька війна зображується майже як предтеча Апокаліпсису. Вона є «гнівом божим» і карою за гріхи. А Хмельницький символізує пришествя антихриста, який випустив з пекла всілякі злодійства [7, с. 53]. Це зрадник, діями якого рухала особиста помста. У позитивному світлі постає Богун. Це степовий рицар, романтичний коханець і пісенний герой. Про нього сліпці співають пісні. Походження його невідоме. Певним лише є те, що його колискою були степи, Дніпро, пороги й Чортомлик зі своїм лабіринтом заток, калабань, островів, скель, ярів та очеретів. Змалечку Богун зрісся з цим диким світом. Богун, зі слів Сенкевича, між шляхтою був придворним кавалером, між козаками – найдикішим козаком, між рицарями – рицарем, між розбійниками – розбійником; служив степам, вихорам, війні, кохання та власній фантазії [6, с. 99]. Постаті інших козаків, які епізодично подаються в романі «Вогнем і мечем», теж можна сприймати в плані позитивному. Це – діти свободи. Інша річ, що ця свобода є дикою й деструктивною.

Попри яскраве зображення постатей Хмельницького і Богуна, козацької хоробрості й вольниці, українці найчастіше постають безкультурними, невдячними, напівдикунами тощо. Ще менше людських рис

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

притаманно черні, яка характеризується виключно збірними поняттями: натовп, гультяйство, розбійники, дикуни, а то й природними термінами: стихія, повінь, потік, лавина; вона не має жодного іменного представника. Чим далі від цивілізації, тим менше людських рис притаманно населенню: «напівлюдські, напівзвірячі створіння», «зовсім дикі і дурні чабани», «волоцюги-сіромахи», «захожі-приблуди». [7, с. 56] Ці створіння є абсолютно безрелігійними, так само як і козаки. У «дикунів» людське тіло не освячене жодними табу, тому з ним можна робити все, що завгодно: кидати, топтати, роздирати, гратися відсіченими головами. Жорстокість «дикунів» є інстинктивною і стихійною, це просто їхній природний спосіб життя. І проти такої дикості навіть у мирний час необхідно застосовувати раціональну і методичну жорстокість. Польські жовніри діють за неписаними «правилами» насильства. Часом сама цивілізована жорстокість ставала «найдикішою», але навіть тоді вона приносила благодатний наслідок – мир, бо завдяки цьому бунт згасає [7, с. 54].

Одним із головних елементів в творчості Сенкевича є опис природи, а особливо романтично відтворено образ степу. Він складається із «горизонтального» плану – простір природи (степова флора та фауна, ландшафт та географічні назви) і «вертикального» – історія і легенда, семантика могил і курганів, які ховають останки учасників степових воєн. Цей образ степу, який сформувала романтична література, став однією з визначних складових бачення історії XVII століття [3]. Степ є рідним для козаків, співзвучним із їхньою душею, пов'язаним майже фізично: вони рухаються та відтворюються в такт, їх єднає своїми променями сонце, гомін козацького війська такий же дикий і сумний, як і степ. Проте сумний цей степ і дикий тільки для оповідача, у самих козаків він викликає радість і пошану. Хмельницький та повстанці перетворюють простір на антипростір: сонце не світить через дим, вночі замість зірок та місяця палають пожежі, течуть криваві ріки, підносяться гори із людських голів, дерева вкриваються страшними плодами – повішеними. А от Ярема Вишневецький на землі, що

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

несла на собі сліди смерті, створює квітучий край. У пустинному закутку він будує цивілізацію. Багатоликий степ по-різному відтіняє характери персонажів. У Курцевичів близькість зі степом спричинила огрубіння звичаїв та затвердіння розуму і сердець. Богуна степ зробив відчайдухом, лицарем, нестримним як у війні, так і в коханні. Степ, шкідливий для князівської крові, натомість ушляхетнює романтичними поривами козацьку волю.

Отже, в польській літературі ХІХ ст. існує усталений міф України. Згідно з ним, Україна – це, скажімо спрощено, таємничий степ і неприборкане козацтво. Повстання під проводом Хмельницького трактується в традиційному для польських авторів ХVІІ століття дусі як «війна домова», тобто громадянська. Це – братовбивча боротьба й безпричинна різня. При цьому спеціально звертається увага, що це не лише громадянська війна всередині держави, Речі Посполитої, а й всередині одного народу – українців. Це цілком відповідало польському міфу. У більшості випадків козаки подаються письменником як елементи деструктивні, що порушують спокій і стабільність Речі Посполитої. Однак не слід забувати, що «Вогнем і мечем» важко назвати історичним романом у його прямому значенні. Це радше історико-пригодницький роман, який показує вигадані романні мотиви на тлі історичних подій. Принциповою складовою сенкевичівського образу історії є міф величі Речі Посполитої. У романі вона зображена, всупереч сучасним для письменника територіальним поділам, як єдине територіальне ціле. Річ Посполита ХVІІ століття як могутня держава, спираючись на численну, сповнену громадянських чеснот шляхту, покликана була здійснювати благородну культурну місію – цивілізувати дикі руські народи, котрі входили до її складу. Але козаки як представники руського населення не зрозуміли цих вищих намірів шляхетства, засумнівались у їхній придатності для свого народу і збунтувались.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Література:

1. Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.:Либідь, 1995. С.106-135.
2. Васьків М. Світло і тіні Генріка Сенкевича. День. 19 грудня 2012. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/svitlo-i-tini-genrika-senkevicha.html> (дата звернення: 5. 01.2 021)
3. Радишевський Р. Роман Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем»: польська і українська перспектива. URL: <https://textbook.com.ua/zarubizhna-literatura/1548755514/s-1?page=2> (дата звернення: 5. 01.2 021)
4. Сенкевич Г. Вогнем и мечем / Послел. и примеч. Б. Стахеева. Москва: Правда, 1991. 736 с.
5. Сінкевич Є. «Трилогія» Генрика Сенкевича в польській і українській історіографії. *PRACE NAUKOWE Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie Zeszyty Historyczne*. 2017, t. XVI, s. 15-21
6. Чемоданова О. Позитивний образ українців у романі Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем». *Дух і літера*. 2012. № 25. С. 93-111.
7. Чужа Т. Топос «перевернутого світу» у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Слово і час. 2003. № 1. С. 51-55.
8. Шевчук Ю. «Вогнем і мечем» як чинник української культури. *Критика*. 1999. №9 (23). С. 26.

Черепанова М. В.

вихованка гуртка «Основи наукових досліджень»
Донецького ОЦТК,
учениця 8 класу НВК № 11 Бахмутської міської ради

ЗАПОРОЗЬКЕ, ДОНСЬКЕ Й СЛОБІДСЬКЕ КОЗАЦТВО В ПРИДОНЦІВ'І У XVI – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Наукові керівники:

керівник гуртка «Основи наукових досліджень»

Донецького ОЦТК, **Корнацький І.А.**

вчитель історії НВК №11 Бахмутської міської ради **Чухлєбова О.А.**

Придонців'я на початок XVI ст. перебувало поза межами постійного заселення українських земель. На початок XVIII століття наш край вже перебував у стані інтенсивного залюднення й господарського освоєння. Піонерами у цьому були козаки – запорозькі, донські і слобідські, які просувалися у Дике поле трьома потоками народної колонізації – із заходу, сходу і півночі. Варто з'ясувати роль кожного з цих козацьких формувань у створенні постійних поселень на території сучасної Донеччини та в освоєнні її природних багатств. Висвітленню цього актуального на сьогодні питання й присвячена ця стаття.

Дослідження цієї теми започатковано в працях І. Беляєва [2], Д. Яворницького [6], Д. Багалія [1], В. Пірка [4; 5] та ін. Заслуговує більш детального аналізу проблема взаємовідносин різних козацьких спільнот та втручання царського уряду в стосунки між ними.

Українське козацтво як єдина військово-політична спільнота почала формуватися наприкінці XV – початок XVI ст. Перша згадка про українських

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

козаків датована 1489 роком. Однією з найголовніших причин появи перших козаків можна вважати природні багатства земель на територіях «Дикого поля», Запоріжжя та нижнього Подніпров'я, до яких приходили люди, щоб займатися полюванням та рибальством. Гніт українського народу з боку польської та литовської шляхти, безкарне захоплення українських земель, приниження православної церкви та введення кріпосної залежності стали вагомими причинами для збільшення кількості покозачених людей. Найпотужнішою козацькою спільнотою стала Запорізька Січ, але поруч із нею важлива історична роль належала донському та слобідському козацтву.

Після монгольських походів на європейські землі вся Степова Україна була включена до складу новоутвореної держави – Золотої Орди. Оскільки територія степу використовувалася переважно для випасу худоби та мисливства, а більшість монголо-татар селилась в приморській зоні, залишивши степові землі майже безлюдними, на довгий час вони набули назву «Дике Поле» або «Поле». З кінця XIV – початку XV ст. приток населення до степу збільшився завдяки зміцненню південних кордонів Великим Князівством Литовським. Український народ селився на окраїнах Литви, де укріплялись міста та розміщувались військові гарнізони для захисту країни від зовнішньої агресії. Люди втікали від поневолення феодалами та будували вільне життя на новій землі. У цей час і з'явилися перші згадки про козаків, які згодом стали захисниками своєї держави від нападів іноземних загарбників.

Кінець XV – початок XVI позначений для українців та росіян нескінченною боротьбою з державою, що утворилася після розпаду Золотої Орди – Кримським ханством. Народи Речі Посполитій та Московії відстоювали південний кордон, щоб не дати татарам пройти в європейські землі. У цей час козаки зосередились на Муравській дорозі з Ізюмським і Кальміуським відгалуженнями, яка проходила у межі України та Московської держави. Для запобігання раптових татарських нападів московський уряд вже з початку XVI ст. залучав козацтво до сторожової і станичної служби [5, с. 26].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Козацькі сторожі доходили до Сіверського Дінця, який наприкінці XVI ст. був кордоном між Кримським ханством та Московським князівством. Козаки повинні були стежити за переправами на Дінці, а при нападі татар повідомляти воєводам про їх пересування, чисельність та наміри. Козацькі станиці з початку 70-х років XVI ст. доходили до витоків Самари, Торця, Кальміусу й Міусу, дізнаючись про плани ворогів на правому березі Дінця. Так ці військові формування забезпечували захист лівого берега Дінця, що сприяло притоку жителів Лівобережної України і південних повітів Московської держави на територію Середнього Подонців'я [2, с. 9, 26]. Саме завдяки сторожовій і станичній службі московські джерела донесли до нас під назвою «Святі гори» інформацію про Святогірський монастир, який можна розглядати як перше постійне поселення на території сучасної Донеччини.

Особливо активним процес заселення регіону став із другої половини XVI ст. У середині XVI – на початку XVII ст. в Подонців'ї поширилася діяльність свавільних козацьких загонів. Наприкінці XVI ст. запорозькі та донські козаки об'єдналися, щоб дати відсіч Кримському ханству. У 1584 р. вони зруйнували білокам'яне місто на косі на захід від гирла Кальміусу, від якого коса набула нинішню назву – Білосарайська. Спільна боротьба з татарами на Приазов'ї сприяла подальшому зміцненню зв'язків між двома козацькими товариствами. Тому в цей період почав діяти перший шлях через Донецький край із Запоріжжя на Дон, а також і потайний водний шлях з Дніпра до Чорного моря на випадок блокування гирла Дніпра турецьким флотом. Завдяки міцному зв'язку між запорозьким і донським козацтвом, виникло багато зимівників на р. Вовчий, при витоках Кальміусу, Торця, Кринки, які згодом стали селами і містами Донеччини [4, с. 15].

У другій половині XVII ст. господарське освоєння Середнього Подонців'я особливо активізувалося через масовий перехід українського народу з Правобережної на Лівобережну Україну. Місцеві жителі просувались далі в степи у пошуках вільних земель, де вони випасали худобу, косили сіно,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

тримали пасіки і розвідували соляні джерела. Завдяки переселенню на схід утворилася нова історична область, що набула назву – Слобідська Україна.

З наукової та краєзнавчої літератури ми дізнаємося, що однією з причин появи назви «Слобідська Україна» було існування слобід, які засновували на нових землях поселенці. Переселенці, які селилися селами, слободами у межиріччі Дону та Дінця, одержували «слободи» – звільнення від звичайних в Московській державі повинностей, тобто правові та економічні привілеї. Уряд надавав їх за службу на південних кордонах Московської держави для охорони від Кримського ханства. Із слобідського козацтва утворилися Охтирський, Харківський, Сумський, Рибінський (Острогозький) полки, і в 1685 р. найпівденніший з них – Ізюмський, до якого увійшли зведені в другій половині XVII ст. в межиріччі Дінця і Тору міста Маяки, Соляне (Тор), Городок (Райгородок), а з 1704 р. Бахмут [1, с. 34, 45].

Зростання населення підвищувало попит на сіль, і торські соляні промисли вже не могли його забезпечити. Тому торські солевари наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XVII ст. відшукували джерела солі в Подонців'ї. Козаки Сухарівської слободи в 1683 р. розвідали соляні джерела в середній течії р. Бахмут і використовували їх деякий час «наїздом», тобто сезонно. Після зруйнування татарами соляних промислів у 1697 р. на річці Тор і самого містечка, на Бахмут стали переселятися торяни і маячани [5, с. 29].

На Бахмуті до 1701 р. сформувалася невелика слобода, тому населення цієї місцевості звернулося до уряду за дозволом побудувати на цьому місці дерев'яну фортецю – острог для захисту від зовнішньої загрози. Але доки в урядових установах Білгорода та Москви вирішувалося це питання, місцеві козаки самі звели невеликий острог. Навесні 1704 р. він був описаний направленим на р. Бахмут із Білгорода капітаном Г. Скорихіним. Згідно з цим описом: «На речке Бахмуте построен город по обе стороны речки Бахмута стоячим дубовым острогом, в нем двои проезжие ворота; по мере того городка в длину через речку Бахмут 61 сажень, поперек 17 сажень, а жилья в том

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

городке никакого нет. Подле того городка, вверх по речке Бахмут, с правой стороны на посаде построена часовня, близ часовни построены Изюмского полку для пошлинного сбора, из Семеновской канцелярии для мостового проезда таможенная изба и ратуша Изюмского полку. Около той таможни и ратуши в разных местах построены для торгового промыслу Изюмского полку казаков и торских и маяцких жителей всяких чинов людей 15 амбаров, 9 кузниц. Близ города на р. Бахмут построена торговая баня и отдана на оброк. В том же городе построились и живут дворами: Изюмского полку казаков 54 человека, разных городов всяких чинов русских людей 19 человек. Да на речке Бахмут устроены у солеварных колодязей Изюмского полку казаков и разных городов 140 сковород солеварных, да разных городов всяких чинов людей 30 сковород. А по речке Бахмуту лесов и рыбных ловель и распашной земли нет, а сенных покосов малое число...» [3, с. 512].

Зі сходу Середнє Подонців'я було заселене донськими козаками, це привело до суперечок між ними та слобідським козацтвом за Бахмутські соляні багатства у 1702 – 1703 рр. Через те, що більшістю населення м. Бахмут були українці, Петро I в жовтні 1704 р. наказав підпорядкувати його жителів Ізюмському слобідському полку, а соляні промисли відписати до державної казни. Це стало відчутним поштовхом до повстання донського козацтва під проводом отамана бахмутських солеварів К. Булавина, у якому взяли участь і запорозькі козаки. Розгром булавінців царськими військами та зруйнування Старої Січі у 1709 р., перехід на бік шведського короля Карла XII з гетьманом І. Мазепою і поразка Петра I у війні з Туреччиною при р. Пруті стали ключовими факторами не тільки для зміни ставлення царського уряду до запорозького і донського козацтва, а й до територіально-адміністративних реформ у регіоні.

Наприкінці 1708 р. була створена Азовська губернія, до якої приєдналася значна частина територій Ізюмського полка, зокрема міста Бахмут, Тор, Маяки, Райгородок з прилеглими до них землями, що склали Бахмутський повіт.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Під тиском міжнародних обставин, що склалися напередодні нової російсько-турецької війни, царський уряд був змушений погодитися з поверненням запорозьких козаків на освоєні ними землі. Після повернення на старі місця запорожці активніше взялися за їх упорядкування та заселення. Найбільше запорозьких зимівників зосереджувалося на сході при витоках Кальміусу, Кринки, Кривого Торця та Вовчої. Вже в середині XVIII ст. вони переросли у великі поселення. Межею між землями Війська Запорозького та Слобожанщиною служила збудована в 1684 р. Торська укріплена лінія.

Російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр. негативно позначилася на заселенні Бахмутської провінції. У 1736 р. провінція постраждала від татарського набігу. Зруйновані були цілі села, а їх мешканці потрапили до полону, урожай було спалено, а худобу відігнано. Кримська орда, перейшовши Сіверський Донець в районі Ізюма, завдала великих втрат і російським військам. До воєнних спустошень додалася епідемія чуми. Все це спричинило зменшення чисельності населення.

Заходи донських козаків в освоєнні Північного Приазов'я призвели до частих суперечок між ними та запорізькими козаками, зокрема за узбережжя Азовського моря на схід від Кальміусу аж до Кубані, де в другій половині 30-х – першій половині 40-х рр. знаходилася Єланецька паланка Війська Запорізького. Царський уряд у 1743 р. створив спеціальну комісію, яка провела розмежування між запорозькими та донськими землями. У 1746 р. кордон між двома козацькими товариствами проходив по р. Кальміус та її лівій притоці Грузьській, в результаті чого територія Єланецької паланки опинилися у складі Війська Донського [6, с. 39]. Це рішення не задовольнило запорожців і призвело до багатьох збройних конфліктів, найбільше цих сутичок зафіксовано в 1740-х рр., за часів кальміуського полковника Василя Кишенського. Здебільшого приводом для цього служили напади донських козаків на рибні промисли, що належали запорожцям, рибні та соляні промисли приносили чималі прибутки.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

В 1768 р. під час останнього нападу татар вся Кальміуська слобода була зруйнована, і хоча згодом, у 1772 р., частина її мешканців повернулася на старі місця і стала відновлювати їх, але козакам не довго довелося там жити. У 1775 р. Катерина II наказала зруйнувати Січ. Згідно з грамотою Катерини II 1779 р. територія між ріками Кальміус, Берда та Вовча відводилася під поселення виведених з Криму християн – греків, молдаван і грузин. Запорожці спочатку були переведені на р. Вовчу, але оскільки вони забажали жити на узбережжі моря, частину з них було переведено у Кальміуську слободу.

Таким чином, запорозьке, донське і слобідське козацтво у XVI – на початку XVIII ст. брали найактивнішу роль у заселенні території сучасної Донеччини та освоєнні її природних багатств. Саме від козацьких поселень веде своє походження значна частина сучасних міст і сіл краю, серед яких найдавніші – Тор (Слов'янськ), Бахмут і Маріуполь. Поселенські і господарські інтереси різних козацьких формувань часто входили в суперечність між собою, з чого користувався царський уряд для встановлення свого контролю над прикордонною територією і поступового придушення козацької вольниці. Перспективи подальшого дослідження даної теми пов'язані з розвідками археологічних пам'яток козацтва в Придонців'ї, а також із вивченням місцевої топонімії – історичних назв місцевостей, населених пунктів та природних об'єктів, що зберігають пам'ять про перебування в регіоні запорозьких, донських та слобідських козаків.

Література:

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.
2. Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. Москва: Университетская типография, 1846. 86 с.
3. Грамота, данна 14 октября 1704 года казакам Изюмского Слободского полка. *Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и*

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

других документов, относящихся к вопросу старозаимочных землевладений в местности бывшей Слободской Украины. Харьков, 1884. С. 497-521.

4. Пірко В. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. 142 с.

5. Пірко В. Козацтво на Донеччині. *Рідний край* : іст.-краєзн. альманах. №1. Донецьк, 1995. С. 24–32.

6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1990. 592 с.

Чернікова І.В.

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри історії України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА У С. СУБОТІВ – ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ

Збереження пам'яток архітектури є показником розвиненого та відповідального суспільства. Культурна спадщина є чинником консолідації нації, її повернення до історичного коріння. Іллінська церква у Суботіві – діючий храм, який належить українській православній громаді Київського патріархату і знаходиться під охороною держави як пам'ятка архітектури національного значення. Церква, як і інші пам'ятки резиденції Б. Хмельницького, входить до складу національного історико-архітектурного заповідника «Чигирин». В цілому збереглася не порушеною з часів гетьманування Богдана Хмельницького.

Д. Бантиш-Каменський вперше почав досліджувати церкву як архітектурну споруду [1]. Подалі так науковці вивчали історію Іллінської церкви: С. Кілессо [2-3], Н. Кукса [4-6], Г. Павлуцький [7], А. Скрипник [9], Т. Таїрова-Яковлева [10].

Мета публікації: дослідити історію пам'ятки архітектури та простежити її стан до сьогодення.

Суботів колись був родовим хутором Хмельницьких. Перша документальна згадка про нього датується початком XVII століття. Тоді Суботів належав Михайлу Хмельницькому.

Іллінська церква побудована в стилі поєднання елементів раннього українського бароко і європейського ренесансу. Зведена за наказом та коштом

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

гетьмана України Богдана Хмельницького як церква-усипальниця. Будівництво розпочалось у 1653 році і тривало до 1656 року.

Церква справляє враження монументальної оборонної споруди. У плані вона майже квадратна (її зовнішні розміри 18,19 x 15,91 м) із шестигранним вівтарним виступом на сході. Внутрішній простір одного нефа поділено навпіл підпружною аркою, а перекрито церкву коробовим склепінням, яке в інтер'єрі зорозово полегшується розпалубками біля вікон. На хори й горище ведуть сховані у товщі стіни вузькі сходи

На думку більшості біографів, Т. Шевченко під час свого другого візиту до Чигирин, Суботова та Холодного Яру за короткий термін зумів зобразити куточки краю, які, очевидно, найбільше його вразили. Як вважають фахівці, один такий малюнок випускник Академії мистецтв міг виконати за півгодини («Чигрин з Суботівського шляху», «Будинок Хмельницького в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Чигринський дівочий монастир», «Кам'яні хрести в Суботові») [9, с. 115]. Зберігся до нині малюнок Іллінської церкви, який зробив Т. Шевченко. Цікаво, що підписано малюнок «Богданова церква» [8, с. 151]. До речі, Тарас Шевченко захоплювався особистістю Богдана Хмельницького, вважав його славним сином українського народу. Також Т. Шевченко написав вірш-згадку про церкву «Стоїть в селі Суботові». Іллінську церкву також зображали у своїх роботах П. Сплекстер, Де ля Фліз.

Це село має неоціненне історичне значення для України – саме після його захоплення Чигиринським підстаростою Чаплинським Богдан розпочав Велике Повстання. Період розквіту Суботова припадає на час, коли Богдан був гетьманом. Тут була його улюблена резиденція – палац оточений дерев'яними стінами на високих валах. До стін входили оборонні вежі, одна з яких була мурованою. Вона виконувала функції останнього рубежу оборони. У межах резиденції ще стояли господарські будівлі та дерев'яна Михайлівська церква [3, с. 25].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

У ті часи Іллінська церква повинна була виконувати не тільки культові, але також і захисні функції. Стіни церкви – до двох метрів завтовшки, на другому ярусі розташовано чотири бійниці, ще дві – у наріжних пілястрах, які прикривали вхід до храму. Церква однефна, з гранчастим шестистінним презбітерієм. Будівля накрыта двосхилим дахом, матеріалом для цієї споруди слугували каміння і цегла. Західний фасад завершується фігурним двох'ярусним фронтоном, який прикрашений сонечками на постаментах. Фронтон у центральній частині розділений пілястрою, вікна храму знаходяться у глибоких амбразурах. У товщі західної стіни міститься хід на хори [4, с. 179].

За свідченням літописців, в серпні 1657 року видатного державотворця України Богдана Хмельницького було поховано саме в Іллінській церкві. Як фундатора цієї споруди гетьмана було поховано на самому почесному місці – праворуч від вівтаря біля південної стіни споруди в поховальній ямі розміром 2,3 x 0,7 м., яку накрили великою кам'яною брилою місцевого пісковик [10, с. 21].

Вважають, що поляки на чолі з С.Чарнецьким зруйнували резиденцію гетьмана, викрали тіло, проте церкви не чіпали. У XVIII ст. цей храм знаходився в занепаді і без огорожі, а у 1820 р. його перетворили на цвинтарну капличку. У 1869 р. церкві повернули парафію, поряд з нею збудували дзвіницю і галерею, яка з'єднувала її з храмом. Під час радянської влади у церкві влаштували клуб, а вже пізніше це приміщення використовували як склад. Після закінчення Другої світової війни у храмі відкрили музей Б. Хмельницького, а у 1954 р. тут за проектом архітектора І. Шмольсона встановлено гранітний надгробок Б. Хмельницькому.

Завдяки міцності церковних мурів ця споруда вистояла віки, збереглася до наших днів і на сьогоднішній день знаходиться у чудовому стані. Архітектор С. Кілессо у 1978 р. завершив реставрацію цього храму, під час якої розібрали галерею, яка з'єднувала церкву із дзвіницею. Храм набув свого первісного

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

вигляду, а з 1990 р. його повернули релігійній громаді і відновили іконостас на основі фотографій 1888 р.

Цікаво, що церква, перебудована у 1786 році, існувала до радянських часів. У 1930-х її спочатку перетворили на клуб, а потім розібрали на дрова.

Отже, Іллінська церква у Суботові має історичну цінність, визначна пам'ятка архітектури яка є одним з головних символів соборності України.

Перспективи подальших розвідок: гетьманська столиця Батурин та палац останнього гетьмана України К. Розумовського як визначна пам'ятка архітектури доби класицизму.

Література:

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России – от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. К.: Час, 1993. 658 с.
2. Кілессо С. Архітектурні і мистецькі скарби Богданового краю. К., 2000. 141 с.
3. Кілессо С.К. Церква св. Іллі. *Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання*. К., 2002. С. 25 – 28.
4. Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботові: до питання дослідження і реставрації. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2001. № 2. С. 179 – 184.
5. Кукса Н. З історії Богданових церков у Суботові. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002, № 2. С. 40 – 42.
6. Кукса Н. Іллінська церква у Суботові в студіях ХІХ – початку ХХ століття. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2011. № 5-6. С. 38 – 47.
7. Павлуцкий Г.Г. Деревянные и каменные храмы. *Древности Украины*. Вып. 1. К., 1905. 124 с.

8. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. Т.4. Сумская, Тернопольская, Харьковская, Херсонская. Хмельницкая, Черкасская, Черниговская, Черновицкая области. К.: Будівельник, 1986. 375 с.
9. Скрипник А. Примарилось на чужині... (Шевченків шлях до Холодного Яру). *Черкаський край – земля Богдана і Тараса*. К., 2002. С. 88 – 128.
10. Таїрова-Яковлева Т. Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 21 – 28.

Шнайдер В.В.

здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка

КОЗАЦЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Науковий керівник: канд. іст. наук., проф. **Воронянський О.В.**

Еволюційний розвиток національної правової культури в Україні потребує серед іншого ідейного наповнення кращими здобутками попередніх поколінь. Питання державно-правової спадщини українського народу викликає жваве обговорення у наукових колах і дає можливість підійти всебічно до вирішення сучасних потреб Української держави. Особливу цінність становить оригінальний, автентично український досвід правотворення, яскравим прикладом якого було козацьке самоврядування.

У який же спосіб самоврядувалась козацька спільнота? Від самого початку козацтво чинило супротив всім формам концентрації влади в руках окремих особистостей, намагаючись вирішувати повсякденні питання виходячи з рівності, яка поширювалася й на очільників. Цей егалітарний устрій, притаманний козацькій громаді, не можна ототожнювати з класичною демократією, бо остання передбачає передачу владних функцій окремим особам чи органам [1, с. 69; 5, с.111; 7,с. 6-18].

Територіально формування козацького стану відбувалося в Київському, Чернігівському, Брацлавському та східній частині Подільського воєводствах.

Бігли більшість населення селилася в «слободах» і відмовлялася підпорядковуватись старостинській владі, поіменуючи себе козаками. Всіх

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

приваблювало право козаків на володіння землею, та те, що вони не підпадали під кріпацтво, можливістю вільного господарювання.

Саме внутрішньою потребою козацтва в своїй організації, яка була обумовлена постійно зростаючою його чисельністю, можна пояснити появу Запорозької Січі. Постійне перебування козаків поза волостями диктувало необхідність їх об'єднання в згуртовані загони під проводами авторитетних отаманів. Міркування створити на порубіжжі міцну твердиню задля протистояння татарській агресії, з'явилася ще на початку XVI ст., коли литовський уряд замислювався над можливістю прийняття козаків на державну службу.

Низовою структурною ланкою Січі були курені, як осередки козацьких земляцтв, назви яких йшли від місцевостей, в яких мешкали козаки на волостях. Так, у XVI ст. на Запоріжжі нараховувалось сім куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський та Дядьківський.

Курінь знаходився під проводом курінного отамана, який обирався курінною радою з авторитетних козаків, та не потребував затвердження на посаді з боку загального січового кола. Окрім суто військової організації життя на куренях в самій Січі варті згадки й фобург-містечки, що забезпечували оборону підступів до Січі, а разом з тим і терпіли захожих людей. Бо січовий острів вміщував не більше ніж 8 тис. козаків, у той час як всього їх налічувалось до двадцяти тисяч, решта знаходила притулок у військових містечках [2; 6, с. 330].

Вважалося, що той хто володів Кодаком, той володів ключами від Січі. Так є відомості про фобурги: Переволочне, Мишури́н Ріг, Микитин Ріг, Самар, Кам'яний Заток, Романково, Половиц. Як зазначає акад. М. Є. Слабченко – запорозькі містечка не мали своєї питомої політичної фізіономії. Вони світили відображеним світлом Січі. За люстраціями королівщини людяність містечок

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

ділилась на січовиків та підлеглих війську. Ці останні звалися поспільством і об'єднувались в громаду міста [3].

Козацьким очільникам, уряд намагався забезпечити міцне матеріальне становище, насамперед через реалізацію їх права на землеволодіння. Старшим реєстрового війська, на період від сейму до сейму, призначався комісар, яким міг стати лише шляхтич, чію кандидатуру пропонували королю на затвердження великий та польний коронні гетьмани [4]. Комісар складав присягу на вірність королю та Речі Посполитій, текст якої сейм затвердив у ординації. Старший комісар знаходився у прямому підпорядкуванні великому гетьману коронному та отримував повноваження головнокомандуючого, який мав право вищого суду над реєстровцями.

Також вводилась заборона брати шлюб з міщанами. А в разі виникнення спору між міщанином та козаком, він підлягав розгляду спільно підстарости та козацького полковника [7, с. 10].

Література:

1. Воронянський А. В. История Украины: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Харьков.: Парус, 2011. 592 с.
2. Воронянський О. В. Еволюція системи державної влади в сучасній Україні в контексті концепції патронально-клієнтарних відносин. *Державне будівництво*. 2012. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_1_6.
3. Воронянський О. В. Концепт національного суверенітету як принцип реалізації політичних прав нації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. №. 9. С. 255-260.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

4. Воронянський О. В. Роль національного суверенітету в легітимації державної влади. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. №. 2. С. 216-221.
5. Калініченко В.В., Воронянський О. В., Калініченко В.В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2016. 440 с.
6. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січи Запорозької. Т. 5 : Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни: (відбитка з 3-го випуску «Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права». Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. № 12). Київ : Друк. Української АН, 1927. С. 203-340.
7. Стороженко І. С. На яку січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні? Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 7. 2009. С. 6–18.